

A comparative study of the annual income of the Sasanian Empire after the reforms of Khosrow Anushirvan with the Roman, Han and Abbasid Empires

Amin Babadi*

Abstract

From the Sasanian Empire and other great states such as the Roman Empire, the Han Empire, and the Abbasid Caliphate, there are reliable tax data that can be used to compare the economic power of these governments. Since the current currency and the geographical conditions of the states were different, contemporary researchers use the conversion of money into the price of grain, especially wheat, to estimate the economic power of the states. By finding the approximate price of wheat in each of the investigated states and converting the total tax received by these states into the mass unit of wheat, it is possible to compare their economic power. The main issue of the current research is the comparative study of the income of the Sasanian kingdom with the mentioned governments to compare their economic power. The obtained results will show that, Although the Sasanians collected less taxes from each people and lands than the States after them, but on average, they had about 3 to 6 times the income of the largest non-Iranian states of the ancient and middle world in terms of the price of wheat. The research method comparative study and data collection method is library.

Keywords: Sasanians, Roman Empire, Han Empire, Abbasid Caliphate, income.

Introduction

After the Parthian Empire, the Sasanian Empire was the longest-ruling political system in Iran, managing to control the lands between Central Asia and the Arabian

* Ph.D. in Ancient Iranian History, University of Tehran, Tehran, Iran, Aminbabadi69@ut.ac.ir

Date received: 04/05/2024, Date of acceptance: 19/11/2025

Peninsula for more than 4 centuries, and was a powerful rival to the Romans in the West and the nomadic tribes and political systems in the East. Without a dynamic and well-organized economy, the Sasanians could not have preserved their power and stability for such an extended period; yet a dynamic economy itself depended on the management and expansion of irrigation and agricultural systems, as well as on the flourishing of trade and industry. Written sources and archaeological findings indicate a significant expansion of agricultural and urban infrastructure throughout the Sasanian period, a development that is evident across most regions of the empire, particularly in Mesopotamia and on the Iranian Plateau. By constructing water-management systems such as canals, dams, barrages, and qanats, and by expanding road networks while ensuring their security, the Sasanians made possible the economic prosperity of their realm. Although some tax figures and fiscal statistics are available for assessing the overall impact of Sasanian economic and infrastructural measures, scholars have rarely undertaken a comprehensive analysis of this evidence. These numerical data indicate the level of taxation collected by the Sasanians from the population and from agricultural lands, and in some cases they reflect the total revenue of the central government within a specific region or across the entire Sasanian realm. By comparing these data with those of other major polities of the ancient and medieval worlds, it becomes possible to assess the true extent of Sasanian economic power. Therefore, the main question of the present study will be: what was the annual income of the Sasanian Empire after the reforms of Khosrow Anushirvan compared to other great states of the ancient and medieval world?

Materials and Methods

In the present study, the remaining numerical data on the Sasanian Empire's taxes will be examined and the total income of the empire after the reforms of Khosrow Anushirvan will be estimated. This revenue is then evaluated in terms of the price of wheat, making it comparable to the income of other major states considered in this research. Finally, relying on a comparative method, the study will compare the revenue of the Sasanian Empire with that of the Roman Empire, the Han Empire, and the Abbasid Caliphate.

Discussion and Results

Some surviving numerical data from later Islamic sources report the amount of tax collected by the Sasanians from each individual or from each unit of agricultural land. Although these data have occasionally been examined by scholars, they have rarely been studied comprehensively, and no effort has been made to analyze them comparatively with the revenues of other major states of the ancient and medieval worlds. After the fiscal reforms of Khosrow Anushirvan, the Sasanians levied an annual tax of 4 to 12 drachms on each man aged 20 to 50, depending on his social and economic status, while agricultural products were taxed according to their type. Some sources provide information on the total revenue of the Sasanian central government from specific regions or from the entire empire. After adjusting the available data, it can be determined that the Sasanian Empire, following the reforms of Khosrow Anushirvan, had an annual revenue of approximately 600 million drachms. However, comparing this figure with the revenues of the other aforementioned states is not straightforward, as the value of currency differed in each polity and depended on the geographic and social conditions of each territory. However, some scholars have calculated state revenues in terms of the grain consumed—a staple of the economy in all ancient societies—and then used these figures to compare the economic capacities of different states. Although some scholars have attempted to use this method to compare the economic capacities of the Roman and Chinese empires, a similar study for the Sasanian Empire remains lacking. Since contemporary Sasanian data for wheat prices during this period are scarce, it is necessary to carefully examine and reconcile these data. After analyzing the surviving sources, it was determined that, in the late Sasanian period, one drachm was equivalent to 16.3 or 26.1 kilograms of wheat. As a result, it became possible to estimate the annual revenue of the Sasanian Empire in terms of the amount of grain consumed, and subsequently to compare it with that of the other aforementioned states.

Conclusion

In the present study, the revenue of the Abbasid Caliphate was first calculated based on the average prevailing price of grain during that period, and then the data for the Roman Empire and the Han Empire were similarly employed. Accordingly, the Roman Empire, the Han Empire, and the Abbasid Caliphate had revenues of approximately 2.6 to 3.5 million tons, 2.1 to 3.7 million tons, and 2.43 to 3.1 million

tons of wheat, respectively. In contrast, the Sasanian Empire, based on the average wheat price of the period, had a revenue equivalent to 9.78 or 15.66 million tons of wheat. Thus, the Sasanians generated an income roughly three to six times greater than that of the largest non-Iranian states of the ancient and medieval world.

Bibliography

- Abu Ya'li, Mahammad Ebn-e Hossein Ebn-e Mohammad (2000), *Alahkam Alsoltaniye Lelfarra'*, Corrected by Mohammad hamed Alfaqi, Beyrut: Dar Alkotob Al'elmieh, Online Edition: <https://lib.efatwa.ir/44262/1/204> [In Arabic].
- Abu Yusef, Ya'qub Ebn-e Ebrahim (2020), *Alkharaj*, Translated by MahammadRahim RabbaniZadeh, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies [In Persian].
- Adams, Robert McC (1965), *Land Behind Baghdad*, Chicago and London: The University of Chicago.
- Altheim, Franz (1990), *Economic Helps in Ancient Era*, Translated by Amirhushang Amini, Tehran: Organization of Publications and Education of the Islamic Revolution [In Persian].
- Altheim, Franz and Ruth Stiehl (2012), *The Economic History of Sassanian Empire*, Translated by Hushang Sadeghi, Tehran: Scientific and cultural publications [In Persian].
- Avi, Hossein ebn-e mohammad ebn-e Abi Alreza (1949), Translation of the virtues of Isfahan, Written by Mufaddal Ibn Saad Ibn Husayn Mafarukhi Isfahani, Edited by Abbas Eghbal, Tehran: Printing Joint Stock Company [In Persian].
- Bal'ami, Abuali Mohammad (1974), *The History of Balami*, Emendationed by Mohammadtaghi Bahar, Tehran: Tabesh [In Persian].
- Balazori, Ahmad ebne Yahya (1958), *Fotuh Alboldan*, Translated by Mohammad Tavakkol, Tehran: Noghre [In Persian].
- Bielenstein, Hans (2008), "Wang Mang, the Restoration of the Dynasty, and Later Han", in: *The Cambridge History of China*, Edited by Denis Twitchett and John K. Fairbank, Vol. 1, Cambridge University Press.
- Briant, Pierre (2012), *Achaemenid History from Cyrus to Alexander*, Translated by Morteza Thaghebfar, Tehran: tus [In Persian].
- Carter, Elizabeth (1998), "ELAM ii. The archeology of Elam", in: *Encyclopaedia Iranicaonline*, <http://www.iranicaonline.org/articles/elam-ii> (accessed on 30 December 2012).
- Christensen, Peter (2016), *The Decline of Iranshahr*, Translated by Steven Sampson, London/New York: I. B. Tauris [Electronic Version].
- Dādestān ī Dēnīg* (2018), Translated by Mahshid Mirfakhrai, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies [In Persian].
- Daffina, Paolo (2017), *La Persia Sassanide Secondo le Fonti Cinesi*, Translated by Nazanin Khalilpur, Tehran: Avaye Khavar [In Persian].

327 Abstract

- Dennett, Daniel C. (1975), *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, Translated by MohammadAli Movahhed, Tehran: Khwarazmi [In Persian].
- Ebn-e Balkhi (2006), *Farsnameh*, Edited by Guy Li Strange and Reinold Alen Nikelson, Tehran: asatir [In Persian].
- Ebn-e Faghih, Ahmad Ebne Mohammad (1970), *Alboldan*, Translated by H. Masud, Tehran: Iranian Culture Foundation [In Persian].
- Ebn-e Khaldun (2004), *The History of Ebn-e Khaldun*, Translated by abdolmohammad Ayati, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies [In Persian].
- Ebn-e Qottaybeh Dinavari, Abdollah Ebn-e Moslim (2001), *Imamate and Politics (History of the Caliphs)*, Translated by Naser Tabatabayi, Tehran: Qoqnus [In Persian].
- Ebn-e Rosteh, Ahmad ebne Omar (1986), *Alalagh Alnafiseh*, Translated by Hosein Gharechanlu, Tehran: Amirkabir [In Persian].
- Estakhri, Abu Eshagh Ebrahim (1961), *Masalek va Mamalek*, by Iraj Afshar, Tehran: Book translation and publishing company [In Persian].
- Fabian, Lara (2020), "The Arsakid Empire", in: *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies*, Vol. I, Edited by Sitta Von Reden, Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- Faghihi, AliAsghar (1978), *The Buyid Dynasty and the Conditions of Their Time with a Diagram of the Lives of the People at that Time*, Tehran: Saba [In Persian].
- Frye, Richard (2001), "Iran's Political History in Sassanian era", *Cambridge History of Iran* Vol. 3 Part 1, Translated by Hasan Anoushe, Tehran: Amirkabir [In Persian].
- Gardizi, AbuSaeed 'abdahay (1974), *The History of Gardizi*, Emendationed by 'abdahay Habibi, Tehran: Book World [In Persian].
- Ghaddame Ebne Jafar (1991), *Alkharaj*, Translated by Hosein Gharechanlu, Tehran: Alborz [In Persian].
- Gignoux, philippe (2008), "Prices and Drachms in the Late Sasanian Period", in: *The Sasanian Era*, Edited by Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, London: I. B. Tauris and Co Ltd.
- Ghomi, Hasan ebne Mohammad ebne Hasan (1982), *The History of Ghom*, Translated by Hasan ebne Ali ebne Hasan, by Jalal aldin Tehrani, Tehran: Tus [In Persian].
- Greatrex, Geoffrey (1998), *Rome and Persia at War, 502-532*, Leeds: Francis Cairns.
- Greatrex, Geoffrey and Samuel N.C. Lieu (2002), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, Part II, NewYork: Routledge.
- Gregory, Timothy E. (2021), *A History of Byzantium*, Translated by Javad Morshedloo, Tehran: SAMT [In Persian].
- Hamze Esfahani (1967), *History of Prophets and the Kings*, Translated by Jafar Shear, Tehran: Iranian Culture Foundation [In Persian].
- Jackson Bonner, Michael Richard (2011), *Three Neglected Sources of Sasanian History*, Paris: Peeters Press.

- Jaheshyari, Abu Abdollah Mohammad (1969), *Alvozara' Va Alkottab*, Translated by Abualfazl Tabatabayi, Tehran: Tabesh [In Persian].
- Kolesnikov, A. E. (2010), *Iran on the verge of the fall of the Sassanians*, Translated by Mohammadrafie Yahyayi, Tehran: Kandokav [In Persian].
- Kuhrt, Amelie (2000), *The Achaemenid Empire* [in *Ancient Near East*], Translated by Morteza Saghebfar, Tehran: Qoqnus [In Persian].
- Lambton, A. K. S. (1983), *Landlord and Peasant in Persia*, Translated by Manuchehr Amiri, Tehran: Scientific and cultural publications [In Persian].
- Lambton, A. K. S. (1993), *Continuity and Change in Medieval Persia*, Translated by Ya'qub Azhand, Tehran: Ney [In Persian].
- Leese-Messing, Kathrin (2022), "Tools of Economic Activity in Early Imperial China", in: *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies*, Vol. 2, Edited by Citta Von Reden, Berlin/Boston: Walter De Gruyter GmbH.
- Lo Cascio, Elio and Paolo Malanima (2011), "Ancient and Premodern Economies GDP in Roman Empire and Early Modern Europe", Venezia.
- Maghdesi, AbuAbdollah Mohammad (1982), *Ahsan Altaghasim fi Ma'refat Alaghalim*, Translated by Alinaghi Monzavi, Tehran: Iranian Authors and Translators Company [In Persian].
- Maghdesi, Motahar ebn-e Taher (1995), *Albed'e valtarikh*, Translated by Mahammadreza Shafiei Kadkani, Tehran: Agah [In Persian].
- Maskevaih, Abu Ali Ahmad ebn-e Mohammad (1990), *Tejareb alomam*, Translated by Abolghasem Emami, Tehran: Soroush [In Persian].
- Masoodi, Ali ebn-e Hossein. (1970). *Altanbih valashraf*, Translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Book translation and publishing company [In Persian].
- Masoodi, Ali ebn-e Hossein (2003), *Moruj alzahab va Maaden aljouhar*, Translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Scientific and cultural Publications [In Persian].
- Maverdi, Abualhasan Ali (2004), *Governance method*, Translated by Hossein Saberi, Tehran: Scientific and cultural publications [In Persian].
- Mez, Adam (1985), *The Renaissance of Islam*, Vol. 2, Translated by Alireza Zekavati Qaraguzlu, Tehran: Amir Kabir [In Persian].
- Mohammadi Malayeri, Mohammad (1996), *History and Culture of Iran during the Transition from the Sassanid to the Islamic Era*, Tehran: Tus [In Persian].
- Mosto'fi, Hamdollah (1957), *Nozhat Algholub*, by Mohammad Dabirsiaghi, Tehran: Tahuri [In Persian].
- Noldeke, Theodor (1979), *Geschichte der Perser und Araber Zur Zeit der Sasaniden*, Translated by Abbas Zaryab, Tehran: Association of National Artifacts [in Persian].
- Rubin, Zeev (2021), "the Reforms of Khusro Anushirwan", in: *the Byzantine and Early Islamic Near East*, Averil Cameron.

329 Abstract

- Scheidel, Walter (2012), "State Revenue and Expenditure in the Han and Roman Empires", Princeton/Stenford Working Papers in Classics.
- Shahbazi, Alireza Shapur (2010), *Sasanian History*, Tehran: University Publication Center [In Persian].
- Simpson, St. John (2022), "Sites, Settlements and Landscapes –Introduction", in: *Sasanian Archaeology, Settlements, Environment and Material Culture*, Edited By St. John Simpson, Archaeopress Publishing LTD.
- Spuler, Bertold (1998), *Iran in Fruh-Islamischer Zeit*, Vol. 1, Translated by Javad Falaturi, Tehran: Scientific and cultural publications [In Persian].
- Tabari, Mohammad ebn-e Jarir (1983), *The History of Prophets and Kings*, Translated by Aboulghasem Payandeh, Tehran: Asatir [In Persian].
- Tashakkori, Abbas (1977), *Iran as told by ancient China*, Tehran: Institute of International Relations [In Persian].
- Van der Spek, Robartus J. (2013), "Cuneiform Documents on Parthian History: The Rahimesu Archive. Materials for the Study of the Standard of Living", Translated by Arezoo Rasuli, *The Arsacid Empire: Sources and Documentation*, Edited by Josef Wiesehofer, Tehran: Farzane Rooz [In Persian].
- Wiesehofer, Josef (2014), "Fars Under Seleucid and Parthian Rule", *The Age of the Parthians*, Edited by Vesta Sarkhosh Kurtis and Sara Stewart, Translated by Kazem Firuzmand, Tehran: Markaz [In Persian].
- Wiesehofer, Josef (2018). *Iranians Greeks and Romans*, Translated by Jamsheed Arjmand, Tehran: Farzane Rooz [In Persian].
- Ya'ghubi, Ebn-e Vazeh (1977), *Alboldan*, Translated by Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran: Book translation and publishing company [In Persian].
- Yaghut Hamavi (2017), *Mojam Alboldan*, Translated by Alinaghi Monzavi, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism [In Persian].
- Zarrinkub, 'abd Al-Husain (1974), "The Arab Conquest of Iran and its Aftermath", *Cambridge History of Iran*, Vol 4, Edited by Richard Frye, Translated by Hasan Anoushe, Tehran: Amir Kabir [In Persian].

بررسی تطبیقی درآمد سالانه شاهنشاهی ساسانی پس از اصلاحات خسرو انوشیروان با امپراتوری‌های روم، هان و خلافت عباسی

امین بابادی*

چکیده

از شاهنشاهی ساسانی و دیگر حکومت‌های بزرگی چون امپراتوری روم، امپراتوری هان و خلافت عباسی، داده‌های مالیاتی قابل اتکایی در دست است که می‌توان از آنها برای مقایسه توان اقتصادی این دولت‌ها بهره برد. از آنجایی که پول رایج و شرایط جغرافیایی دولت‌ها با هم متفاوت بود، پژوهشگران معاصر از تبدیل پول به بهای غله و خصوصاً گندم برای برآورد توان اقتصادی و درآمد دولت‌ها بهره می‌برند. با یافتن بهای تقریبی گندم در هر کدام از دولت‌های مورد بررسی و تبدیل مجموع مالیات دریافتی این دولت‌ها به واحد جرم گندم می‌توان توان اقتصادی آنها را با هم مقایسه کرد. مسئله اصلی پژوهش حاضر نیز مطالعه تطبیقی درآمد شاهنشاهی ساسانی با دولت‌های نامبرده به منظور مقایسه توان اقتصادی آنها است. نتایج به دست آمده نشان خواهد داد که هرچند ساسانیان نسبت به حکومت‌های پس از خود از تک‌تک مردم و زمین‌ها میزان مالیات کمتری دریافت می‌کردند، اما به طور میانگین آنان بر حسب بهای گندم، حدود ۳ تا ۶ برابر بزرگترین دولت‌های غیرایرانی جهان باستان و میانه درآمد داشتند. روش پژوهش مقاله حاضر مطالعه تطبیقی و شیوه گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای است.

کلیدواژه‌ها: ساسانیان، امپراتوری روم، امپراتوری هان، خلافت عباسی، درآمد.

* دکتری تخصصی تاریخ ایران باستان، دانشگاه تهران، تهران، ایران، Aminbabadi69@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸

۱. مقدمه

شاهنشاهی ساسانی یکی از دیرپاترین نظام‌های سیاسی تاریخ فلات ایران است که در دوره اوج گستره خود از آسیای مرکزی تا شبه‌جزیره عربستان و از شمال غرب شبه‌قاره هند تا سوریه وسعت داشت و بنابراین شامل سرزمین‌هایی با جغرافیا و پتانسیل اقتصادی گوناگون می‌شد. خاستگاه ساسانیان در فلات ایران و سرزمین پارس قرار داشت که از نظر حاصلخیزی از سرزمین‌های شمالی و شرقی خود وضع به نسبت بهتری داشت، اما در مقایسه با دشت‌های خوزستان و میان‌رودان و دره‌های حاصلخیز سند، آمودریا و سیردریا و همچنین سرزمین‌های جنوب قفقاز کم‌بازده‌تر بود و بنابراین رشد اقتصادی در این سرزمین منوط به گسترش سامانه‌های آبرسانی مصنوعی بود که تنها از عهده حکومت‌های سامانمند، باثبات و نیرومند برمی‌آمد. در دوره سوکل‌مه‌ها که این سرزمین یکی از بخش‌های اصلی پادشاهی ایلام بود، فعالیت‌های عمرانی گسترده‌ای را به خود دید که از این زمان تا دوره هخامنشی بی‌مانند بود (Carter 1998). هرچند آبادانی پارس پس از دوره سوکل‌مه به تدریج رو به افول رفت اما در دوره هخامنشی مجدداً رونق به این سرزمین بازگشت و جمعیت (مخصوصاً در حوزه رود کر) افزایش یافت (کورت ۱۳۷۹: ۱۳۴-۱۳۵؛ ویزهوفر ۱۳۹۷: ۴۱؛ بریان ۱۳۹۱: ۷۳۷). پس از فروپاشی شاهنشاهی هخامنشی نیز آبادانی و رونق پارس حفظ شد (ویزهوفر ۱۳۹۳: ۵۳)؛ به خصوص که با روی کار آمدن یک دودمان محلی در پارس در طول دوره سلوکی و اشکانی، این سرزمین در دست فرمانروایان بومی باقی ماند و از این طریق به ساسانیان به ارث رسید. شاهنشاهی اشکانی که خود وارث هخامنشیان و سلوکیان بود، به رشد اقتصادی اهمیت زیادی می‌داد و فعالیت‌های عمرانی این دوره (که چند و چون آنها اغلب بر ما پوشیده است) به تدریج موجب رونق کشاورزی و افزایش آبادانی قلمرو پهناور اشکانی شدند (برای نمونه بنگرید به: Fabian 2020: 230). بنابراین ساسانیان از همان ابتدا با اهمیت و تأثیر فعالیت‌های عمرانی در رشد اقتصادی آشنا بودند.

با آغاز شاهنشاهی ساسانی خون جدیدی در رگ‌های کشور تزریق شد و ساسانیان با تحکیم دستگاه سیاسی و نظامی کشور، افول سیاسی اواخر دوره اشکانی را با گسترش سیاسی و اقتصادی جبران کردند. داده‌های مکتوب و باستان‌شناسی نشانگر گسترش استقرارگاه‌ها، افزایش جمعیت، افزایش سامانه‌های آبرسانی و رونق کشاورزی در دوره ساسانی و در بخش‌های مختلف قلمرو این حکومت هستند (برای نمونه بنگرید به: Simpson 2022: 20-46). انتظار می‌رود که رشد مذکور در میزان درآمد دولت نیز تأثیر

محسوس گذاشته باشد، چرا که در دوره باستان بخش عمده درآمدهای دولت‌ها را مالیات‌های مختلفی که بر اتباع خود می‌بستند، تشکیل می‌دادند. از دوره ساسانی شماری از داده‌های عددی در دست است که به مالیات‌های دریافتی دولت مرکزی از سرتاسر قلمرو، مالیات‌های دریافتی از بخش‌های مختلف قلمرو و حجم خزانه دولت اشاره دارند. هرچند پژوهشگران اغلب این داده‌ها را معتبر می‌شمارند، اما تا کنون تلاش چندانی برای بررسی تطبیقی این داده‌ها با درآمد دیگر دولت‌های بزرگ جهان باستان و میانه انجام نشده است. اهمیت پژوهش حاضر در یافتن تفاوت میان درآمدهای شاهنشاهی ساسانی با دیگر دولت‌های بزرگ جهان معاصر، پیش و پس از خود است و نتایج به دست آمده از این پژوهش گذشته از فراهم کردن شرایط مناسب برای مقایسه توان اقتصادی دولت‌های بزرگ جهان باستان و میانه، نگاهی جامع‌تر و در بستر اعداد و ارقام به نتایج اقدامات عمرانی ساسانیان در قلمرو خود به دست می‌دهند. هرچند موضوع حاضر فاقد پیشینه پژوهش است، اما برخی از پژوهشگران با مقایسه ارقام مرتبط با درآمدهای مالیاتی دولت‌های مختلف سعی در به دست آوردن نتایج مورد نظر خود داشته‌اند. آلت‌هایم و استیل (۱۳۹۱: ۴۵-۴۷) در اثر خود با مقایسه میزان درآمد دولت ساسانی با داده‌های مالیاتی مرتبط با خلافت عباسی سعی در پرکردن جای خالی برخی داده‌ها داشتند و در این راه مقایسه میزان درآمد دو دولت را نیز ممکن کردند؛ آلت‌هایم جای دیگر (۱۳۶۹: ۱۶۶-۱۶۷) با مقایسه درآمد ساسانیان در دوره حکومت خسرو پرویز با درآمد روم شرقی در دوره هراکلیوس به توان بیشتر اقتصادی ساسانیان اشاره دارد؛ آدامز در جریان بررسی روند گسترش و افول اقتصادی حوزه رود دیاله در دوره‌های ساسانی و اسلامی از ارقام مالیاتی کمک گرفته است (Adams 1965: 71, 84-85, 100-102)؛ پیتر کریستن‌سن نیز داده‌های مالیاتی بازمانده از دولت‌های مختلف حاکم بر ایران را برای سنجش افول تدریجی اقتصادی ایران‌شهر از ۵۰۰ ق.م. تا ۱۵۰۰ م. به خدمت گرفت (Christensen 2016: 54-63). با این حال مقایسه درآمد شاهنشاهی ساسانی با دیگر دولت‌ها مسئله اصلی هیچ کدام از پژوهش‌های فوق نبوده و تنها گاه به صورت گذری مورد اشاره قرار گرفته است و در همین اشارات گذری نیز مقایسه درآمدها بر اساس قیمت غلات که در پژوهش‌های مشابه (بنگرید به ادامه) در دستورکار قرار دارد، مورد توجه پژوهشگران فوق نبوده است. بنابراین پرسش اصلی پژوهش حاضر این خواهد بود که درآمد سالانه شاهنشاهی ساسانی پس از اصلاحات خسرو انوشیروان نسبت به دیگر دولت‌های بزرگ جهان باستان و میانه چقدر بود؟ شایان ذکر است که به دلیل فراوانی

داده‌های در دسترس، در پژوهش حاضر شاهنشاهی ساسانی پس از اصلاحات خسرو انوشیروان با امپراتوری روم، امپراتوری هان و خلافت عباسی مقایسه خواهد شد. روش پژوهش حاضر تطبیقی و شیوه گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای است.

۲. میزان درآمد سالانه شاهنشاهی ساسانی پس از اصلاحات خسروانوشیروان

بحران‌های سده پنجم میلادی فشار زیادی را به خزانه ساسانی وارد آورد و قحطی و شکست‌های دوره پیروز این فشارها را تشدید کرد. پیروز برای پرداخت باجی که در اثر شکست به هیتالیان متعهد شده بود از امپراتور روم کمک مالی دریافت کرد ولی این کمک‌ها کافی نبود و ساسانیان مبالغ کلانی را به هیتالیان مقروض شدند (آلتهایم و استیل ۱۳۹۱: ۲۸) و بعد از مرگ پیروز نیز مجبور شدند به آنها باج بپردازند (همان: ۷۷). هرچند برخی از منابع اشاره به خالی شدن خزانه ساسانی در جریان این وقایع دارند (Greatrex & Lieu 2002: 60)، اما گزارش طبری نشان می‌دهد خزانه او چندان هم خالی نبود (طبری-شهبازی ۱۳۸۹: ۲۰۲)^۱، با این حال احتمالاً مخارج حکومت بیشتر از دارایی خزانه بود و چندین سال قحطی زمان پیروز و بخشش‌های مالیاتی او در کنار جنگ‌های پرشمار این دوره و پرداخت باج به هیتالیان، به کشور فشار فراوانی را وارد می‌کرد. درباره مجموع درآمد شاهنشاهی ساسانی تا دوره حکومت خسرو پرویز داده مستقیمی در دست نیست اما می‌توان با نگاهی به داده‌های پراکنده، میزان درآمد دولت از پس از اصلاحات قباد یکم و خسروانوشیروان را تخمین زد.

درباره ثروت خسرو پرویز در منابع سخنان فراوانی گفته شده است. خزانه^۲ او در سال ۱۳ حکومتش بدون احتساب مخارج سپاه، ۸۰۰ میلیون مثقال بود (طبری-نولدکه ۱۳۵۸: ۵۳۷-۵۳۸) و «میزان خراج و درآمدهای دیگر» خسرو پرویز در سال ۱۸ حکومتش (۶۰۷-۶۰۸؛ پیش از فتوحات گسترده در قلمرو روم) برابر ۴۲۰ میلیون مثقال بود (همان: ۵۲۰-۵۲۱؛ طبری-شهبازی ۱۳۸۹: ۲۰۲؛ همچنین بنگرید به: مسعودی ۱۳۴۹: ۴۰). ظاهراً اینجا منظور از مثقال، واحد جرم درهم‌های دوره ساسانی است و بنابراین هر مثقال برابر با یک درهم است (هیتس ۱۳۶۸: ۸؛ ماوردی ۱۳۸۳: ۳۴۷) در نتیجه براساس محاسبه طبری مجموع درآمد خسرو پرویز با در نظر گرفتن هر ۷ مثقال (برابر درهم دوره ساسانی) برابر ۱۰ درهم (دوره اسلامی)، برابر با ۶۰۰ میلیون درهم اسلامی می‌شود. ابن خردادبه که همین ارقام را ارائه داده است، می‌گوید که پس از آن مجموع مالیات دریافتی خسرو پرویز به ۶۰۰ میلیون مثقال

رسید (ابن خردادبه ۱۳۷۰: ۱۴) که برابر بیش از ۸۵۷ میلیون درهم اسلامی بود (آلتهایم و استیل ۱۳۹۱: ۴۶). اما قدامه ابن جعفر (۱۳۷۰: ۱۶۳-۱۶۴) مجموع مالیات دریافتی خسرو پرویز در سال ۱۸ حکومتش را ۷۰۰ میلیون درهم نوشته است. با توجه به همخوانی گزارش ابن خردادبه و طبری، عدد ۴۲۰ میلیون درهم مثقال (ساسانی) معتبرتر به نظر می‌رسد. ابن اثیر (۱۳۸۴: ۵۷۱) کل خزانه خسرو پرویز در سال ۱۸ حکومتش را ۱۲۰ میلیون مثقال زر گزارش کرده است که با احتساب نسبت معمول ۱ به ۱۲ برای طلا و نقره، برابر ۱ میلیارد و ۴۴۰ میلیون مثقال نقره می‌شود که با تبدیل مثقال به درهم بنابر روال معمول ۷ به ۱۰، تقریباً برابر ۲ میلیارد و ۵۷ میلیون درهم اسلامی است. اگر به گزارش فردوسی اتکا کنیم، مالیات (یا مجموع خزانه ؟) خسرو پرویز در سال ۲۶ حکومتش بدون در نظر گرفتن دیگر اقلام و دارایی‌ها و باج هند (بخش‌های تابع ساسانیان احتمالاً در دره سند) و دیگر سرزمین‌ها و غنایم روم، به ۱۰ میلیون دینار رسید که با احتساب هر دینار معادل ۱۱ یا ۱۲ درهم، برابر ۱۱۰ یا ۱۲۰ میلیون درهم می‌شد (فردوسی ۱۳۸۶: ۳۴۲/۸) که از میزان قبل خیلی کمتر است، ولی با توجه به گزارش فردوسی که باج سرزمین‌ها و احتمالاً هزینه‌های کشور را جدا می‌کند، احتمالاً این مبلغ خالص باقی مانده در خزانه پس از کسر مخارج حکومت بود. در خزانه خسرو پرویز در سال سی‌ام دوره حکومتش ۱۶۰۰ میلیون مثقال نقره وجود داشت (طبری-نولدکه ۱۳۵۸: ۵۳۸؛ همچنین بنگرید به طبری-شهبازی ۱۳۸۹: ۲۰۱) که نشان می‌دهد در فاصله سال ۱۳ تا ۳۰، خزانه حکومت دو برابر شده است (اگر گمان کنیم که در آمار سال ۳۰ هم مخارج سپاه کنار گذاشته شده است) که احتمالاً بخش بزرگی از آن حاصل غنایم فراوان به دست آمده از قلمرو روم بود. به گفته مسکویه (۱۳۶۹: ۲۲۱) زمانی که خسرو پرویز کشته شد، به جز گنج‌ها و اموال دیگر، در خزانه ۴۰۰ هزار همیان زر داشت. به گزارش طبری در هر همیان ۴ هزار مثقال موجودی وجود داشت (طبری-شهبازی ۱۳۸۹: ۲۰۲) که در این صورت رقم ذکر شده توسط مسکویه برابر ۱ میلیارد و ۶۰۰ میلیون مثقال می‌شود که با گزارش طبری همخوان است، ولی در گزارش مسکویه زر ذکر شده است. احتمالاً باید گزارش طبری را ارجح دانست.

فردوسی از غارت خزانه خسرو پرویز توسط شورشیان سخن گفته است (فردوسی ۱۳۸۶: ۳۱۳/۸) و همو از بخشش بی حساب پول توسط شهروراز خبر می‌دهد (همان: ۳۸۶) و همچنین از غارت خزانه دستگرد توسط هراکلیوس نیز باخبر هستیم که ظاهراً علاوه بر غنایم فراوان، شامل مقدار زیادی نقره غیرمسکوک هم می‌شد (شهبازی ۱۳۸۹: ۶۳۱). ولی

ظاهراً بخش بزرگی از آن همچنان در خزانه باقی ماند و بعدها به دست فاتحان جدید، راهی مکه و مدینه شد. به گفته طبری خزانه ساسانی که در تیسفون به دست اعراب افتاد ۳ میلیارد درهم بود که فراهم آورده شیرویه و اخلافش بود (طبری ۱۳۶۲: ۱۸۱۲/۵)^۳، اما اگر بخواهیم برای این رقم ارزشی قائل شویم، باید این مال عظیم را میراث مدیریت ساسانیان از دوره اصلاحات قباد و خسرو انوشیروان تا پایان دوره ساسانی بدانیم. روین دلیل افزایش مجموع درآمد حکومت پس از اصلاحات خسرو انوشیروان را نه ظلم و تعدی به مردم، بلکه سامان یافتن کار، زدودن فساد از دامن حکومت و افزایش آبادانی کشور می‌داند (Rubin 2021: 248).

بعضی داده‌های مالیاتی از مورخین اسلامی میزان مالیات استان‌های قلمرو ساسانی و حکومت‌های اسلامی را نشان می‌دهند؛ با توجه به اینکه مورخان معمولاً داده‌های خود در رابطه با میزان مالیات را با واسطه یا بدون واسطه از منابع ساسانی و اسلامی می‌گرفتند، هر جا که در توصیف مالیات دوره ساسانی از تبدیل مقادیر سخن نگفته‌اند، می‌توان تصور کرد که منظور درهم مثقال دوره ساسانی است و برعکس هر جا به مالیات دوره اسلامی اشاره می‌رود، آن را برابر با درهم به وزن دوره اسلامی در نظر می‌گیریم.

به گفته ابن‌خردادبه مالیات پارس در دوره ساسانی ۴۰ میلیون درهم بود، در حالی که در دوره عباسی بین ۳۳ تا ۳۵ میلیون درهم اخذ می‌شد (ابن‌خردادبه ۱۳۷۰: ۳۷؛ همچنین بنگرید به ابن‌فقیه ۱۳۴۹: ۲۰)^۴. ابن‌بلخی مالیات پارس در دوره خسرو انوشیروان را ۳۶ میلیون درهم برابر ۳ میلیون دینار گزارش کرده‌است (ابن‌بلخی ۱۳۸۵: ۱۷۰) و اگر گزارش ابن‌خردادبه را مربوط به اواخر دوره ساسانی بدانیم، این تفاوت حاکی از افزایش جمعیت و آبادانی پارس در این حدها است. به گفته ابن‌بلخی پس از ویرانگری و کشتار اعراب در پارس، کار این سرزمین نابسامان شد و تازه در زمان حجاج ابن یوسف و با اصلاحات مختلف، مجموع مالیات این سرزمین به علاوه گمرک کشتی‌ها که به صورت دهیک دریافت می‌شد، به ۳۰ میلیون درهم رسید (همانجا). به گفته مستوفی در زمان مقتدر عباسی (۲۹۵-۳۲۰ ه.ق.) مالیات پارس به ۶۳ میلیون درهم و در دوره خاندان بویه به ۵۵ هزار دینار عوال (۴) رسید و دوره سلجوقیان مبلغ ۲۳۳۵۰۰۰ دینار و در زمان خودش ۲۸۷ تومان و ۱۲۰۰ دینار وصول می‌شد (مستوفی ۱۳۳۶: ۱۳۵-۱۳۶). گذشته از مبلغ غیرمعارف دوره بویه که با پیش و پس از خودش سازگاری ندارد و احتمالاً اشتباهی رخ داده است، ارقام کلی نشانگر افزایش تدریجی مالیات بر مردم و محصولات (بنگرید به ادامه) و در کنار آن افول

بررسی تطبیقی درآمد سالانه شاهنشاهی ساسانی پس از ... (امین بابادی) ۳۳۷

تدریجی آبادانی (و احتمالاً جمعیت) منطقه هستند. پیتر کریستن سن گزارش‌های مختلف مربوط به میزان مالیات پارس در دوره‌های مختلف پس از اسلام را گردآوری کرده‌است: در سال ۷۸۸ میلادی ۲۷ میلیون، در سال ۸۱۹ میلادی ۲۴ میلیون، در سال‌های ۸۴۰-۸۷۰ میلادی ۳۳ میلیون، در سال ۹۱۲/۹۱۱ میلادی ۱۸ میلیون، در سال ۹۱۹/۹۱۸ میلادی ۳۸ میلیون، در حدود ۹۶۰ میلادی حدود ۴۰ میلیون، در حدود ۹۸۰ میلادی حدود ۴۹ میلیون و در سال ۱۳۳۵ میلادی ۱۳۷۰۰۰۰۰ درهم (Christensen 2016: 206).

ابن خردادبه (۱۳۷۰: ۲۸) مالیات کرمان در دوره ساسانی را ۶۰ میلیون درهم برآورد کرده‌است و ابن فقیه (۱۳۴۹: ۲۰) با ذکر همین رقم آن را معلول آبادانی و گستردگی کرمان در این دوره می‌داند. مالیات کرمان نیز در دوره پس از اسلام افت چشمگیری داشت؛ جمع مالیات این سرزمین در سال ۷۸۸ میلادی مالیات این سرزمین ۴.۵ میلیون، در ۸۲۰/۸۱۹ میلادی ۶ میلیون، در ۸۲۷/۸۲۶ میلادی ۵ میلیون، در ۹۱۲/۹۱۱ میلادی ۵ میلیون، در ۹۱۹/۹۱۸ میلادی ۷ میلیون، در ۹۶۰ میلادی ۱۰ میلیون، در سده‌های ۱۱ تا ۱۲ میلادی ۳.۹ میلیون و در سال ۱۳۳۵ میلادی ۳ میلیون درهم گزارش شده است (Christensen 2016: 225).

ابن خردادبه مالیات سرزمین ماد باستانی که برابر سرزمین کوهستان (جبال) و سرزمین‌های اطراف آن در دوره ساسانی بود را برابر ۳۰ میلیون درهم در این دوره برشمرده‌است. این سرزمین شامل کوهستان، آذربایجان، ری، همدان، ماه دینور، ماه نهاوند، طبرستان، دماوند، ماسبدان، مهرجان قذق (مهرگان کدگ)، حلوان و قومس بود (ابن خردادبه ۱۳۷۰: ۱۹). مترجم محاسن/صفهان مالیات اصفهان در دوره ساسانی را ۱۲ میلیون درهم گزارش کرده است (آوی ۱۳۲۸: ۴۹). مالیات خوزستان نیز در دوره ساسانی ۵۰ میلیون درهم بود درحالی که در زمان ابن خردادبه ۳۰ تا ۴۹ میلیون درهم بیان شده‌است (ابن خردادبه ۱۳۷۰: ۳۴؛ همچنین بنگرید به یاقوت حموی ۱۳۹۶: ۱/۳۶۴). مقدسی (۱۳۷۴: ۶۰۳) مالیات خوزستان ساسانی را ۱۵۰ میلیون درهم نوشته است که شاید حاصل اشتباه او یا منبعش باشد. پس از اسلام همگام با کاهش تدریجی آبادانی خوزستان، مالیات به دست آمده از آن نیز کاهش یافت؛ مالیات خوزستان به ترتیب در سال ۷۸۸ میلادی ۲۵ میلیون، در سال ۸۰۰ میلادی ۲۵ میلیون، در سال ۸۱۹ میلادی ۱۸ میلیون، در سال‌های ۸۴۵-۸۷۳ میلادی ۳۰ میلیون، در سال ۹۱۸ میلادی ۲۵ میلیون، در سال ۹۶۹ میلادی ۳۰ میلیون و در سال ۱۳۳۵ میلادی ۱۴۲۳۰۰۰ درهم گزارش شده است (Christensen 2016: 143).

مالیات عراق به گفته مؤلف تاریخ قم در زمان قباد ۱۵۰ میلیون مثقال و در زمان خسرو انوشیروان ۶۰۰ هزار [هزار؟] مثقال بود (قمی ۱۳۶۱: ۱۸۰) که با احتساب هر ۷ مثقال برابر ۱۰ درهم دوره اسلامی، گزارش دوم مبلغ بسیار کلانی را نشان می‌دهد. در حالی که ابن‌خردادبه (۱۳۷۰: ۱۳؛ همچنین بنگرید به: مقدسی ۱۳۷۴: ۶۰۲) مالیات سواد در دوره قباد را ۱۵۰ میلیون درهم بیان کرده‌است. به عقیده آلتهایم و استیل (۱۳۹۱: ۴۵) اینجا نیز منظور ابن‌خردادبه همان درهم مثقالی بود که هر ۷ عدد آن برابر ۱۰ سکه درهم اسلامی می‌شد^۵ که بنابراین برابر حدود ۲۱۴.۳ میلیون درهم اسلامی می‌شود. به گزارش برخی منابع، سرزمین سواد (میان‌رودان) در زمان قباد مساحی شده بود (ابن رسته ۱۳۸۹: ۱۲۰؛ مقدسی ۱۳۷۴: ۶۰۲؛ گردیزی ۱۳۶۳: ۸۲). بازتاب اندازه‌گیری زمین‌ها و اصلاحات مالیاتی قباد را می‌توان در یک منبع چینی به نام تاریخ وی شمالی بازیافت که احتمالاً در دوره حکومت قباد نوشته شده^۶ و در آن آمده‌است که در شاهنشاهی ساسانی برای دریافت مالیات، زمین‌ها مساحی شده و بر مبنای آن مالیات پرداخت می‌شود (تشکری ۲۵۳۶: ۱۲۴). ابن‌فقیه از قول «یکی از عالمان پارس» مالیات سواد را در دوره «خسروان» ۱۲۰ میلیون درهم به اضافه ۳ میلیون درهم باجی که برای «خوان خسروان» گرفته می‌شد، بیان کرده‌است (۱۳۴۹: ۲۰). این گزارش کمتر از گزارش‌های برشمرده شده قبل است ولی ابن‌فقیه دقیقاً زمان آن را مشخص نکرده‌است. همچنین اشاره به مالیات خوان شاهی نشان می‌دهد که این رسم که در زمان هخامنشی برقرار بود، هنوز در این دوره نیز رایج بود؛ ولی به چگونگی تخصیص آن به مردم و محاسبه و وصول آن اشاره نشده‌است. ماوردی مجموع مالیات سواد در دوره خسرو انوشیروان را ۲۷۷ میلیون درهم «به وزن هفت» گزارش می‌کند (ماوردی، ۱۳۸۳: ۳۴۷) و ابویعلی موصلی در گزارشی مشابه، عدد ۲۸۷ میلیون درهم «بوزن سبعة» آورده است (ابویعلی، ۱۴۲۱: ۲۰۴). منظور از به وزن هفت دقیقاً مشخص نیست، ماوردی که پیش از آن مساحت سواد در این زمان را ۱۵۰ میلیون جریب گزارش کرده است، در ادامه می‌گوید: «خسرو از هر جریب یک درهم و یک قفیز می‌ستاند که ارزش آن برابر سه درهم به وزن مثقال بود». در این صورت مجموع مالیات یعنی ۱۵۰ میلیون ضرب در ۳ باید بسیار بیشتر از رقم گزارش شده توسط او باشد. چون ماوردی «به وزن هفت» را از «به وزن مثقال» تفکیک کرده است، می‌توان پنداشت که منظور او درهم اسلامی بود که هر ۱۰ عدد آن ارزشی برابر با ۷ درهم مثقال داشت. در این صورت، با ضرب ۲۷۷ در ۷ و تقسیم آن به ۱۰ به عدد (تقریباً) ۱۹۴ می‌رسیم، درحالی که اگر ۲۸۷ (در گزارش ابویعلی) را در ۷ ضرب

بررسی تطبیقی درآمد سالانه شاهنشاهی ساسانی پس از ... (امین بابادی) ۳۳۹

و بر ۱۰ تقسیم کنیم، (تقریباً) عدد ۲۰۱ حاصل می‌شود. چنانکه در آمارهای گوناگون دیدیم و سپس نیز خواهیم دید، معمولاً مالیات‌های ساسانی با اعداد گرد گزارش شده‌اند و بنابراین احتمالاً اصل گزارش ساسانی عدد ۲۰۰ میلیون درهم برای مالیات سواد در دوره خسرو انوشیروان بود که سپس با تبدیل به مقیاس درهم اسلامی به ۲۸۷ میلیون درهم بدل شد و این عدد به اشتباه در گزارش ماوردی ۲۷۷ میلیون درهم آمده است. اگر این برآورد درست باشد، مالیات سواد در دوره خسروانوشیروان ۲۰۰ میلیون درهم، یعنی ۵۰ میلیون بیشتر از دوره قباد بود که نشان از گسترش آبادانی این سرزمین در این دوره داشت که آن را باید حاصل اقدامات عمرانی خسرو انوشیروان (برای نمونه بنگرید به: محمدی‌ملایری ۱۳۷۵: ۲۴۶-۲۴۹؛ Adams 1965: 76-80) دانست.

داده‌های دوره اسلامی مقادیر متفاوتی را برای مجموع مالیات میان‌رودان نشان می‌دهند: عمر از میان‌رودان ۱۲۸ میلیون درهم و عمر ابن عبدالعزیز ۱۲۴ میلیون درهم مالیات گرفتند ولی حجاج ابن یوسف فقط ۱۸ میلیون درهم توانست از این سرزمین درآمد کسب کند که به عقیده ابن خردادبه (۱۳۷۰: ۱۴) و ابن‌رسته (۱۳۸۹: ۱۲۱) به دلیل ظلمی بود که به مردم روا می‌داشت. یعقوبی مالیات سال نخست عمر از سواد را ۸۰ میلیون و سال دوم را ۱۲۰ میلیون درهم گزارش کرده‌است (یعقوبی ۱۳۸۲: ۳۹/۲). در دوره عثمان از سواد ۱۰۰ میلیون درهم مالیات حاصل شد (قمی ۱۳۶۱: ۱۸۲). همچنین مجموع مالیات عراق دوره معاویه ۵۰ میلیون درهم بود و او همین میزان نیز از مردم هدایای نوروز و مهرگان می‌گرفت (همانجا). در زمان عبیدالله ابن زیاد از عراق ۱۲۰ میلیون درهم و در زمان حجاج ابن یوسف ۴۰ میلیون درهم گرفته می‌شد که ظاهراً چنانکه آمد، به تدریج کمتر شد ولی در دوره عمر ابن عبدالعزیز به ۶۰ میلیون و یا ۱۲۴ میلیون درهم رسید (همانجا). در سال ۲۴۰ هجری قمری از عراق حدود ۱۱۴ میلیون (قدامه ابن جعفر ۱۳۷۰: ۱۳۲) و یا ۷۸ میلیون (متز ۱۳۶۴: ۱۵۳) درهم مالیات جمع‌آوری می‌شد ولی این میزان به مرور رو به کاهش بود و دلایلش هم کاهش آبادانی زمین‌ها و کوچ مردم بود (همان: ۱۵۳-۱۵۴).

آنچه که معمولاً در زمان قیاس میزان مالیات دریافتی حکومت‌ها مورد چشم‌پوشی واقع می‌شود، توجه به مالیات پرداختی تک‌تک افراد و واحدهای ارضی است. نظام مالیاتی نوین خسرو انوشیروان مورد تقلید حکومت‌های پس از اسلام قرار گرفت، تا اینکه در آغاز دوره عباسی تغییراتی چند در آن داده شد.^۷ به گفته طبری عمر این ساختار را الگو قرار داد، ولی بر زمین‌های ناکشته نیز به اندازه احتمالی زمین‌های کشته خراج بست و بر هر جریب زمین

گندمزار یا جوزار یک یا دو قفیز بیشتر گرفت تا روزی لشکریان باشد (طبری-شهبازی ۱۳۸۹: ۱۷۲).^۸ اما شواهد نشان می‌دهند که عمر به خصوص در سواد (میان‌رودان) به ۴ شکل مالیات دریافت می‌کرد: یکم شهرهایی که با صلح تسلیم می‌شدند و مالیات ثابتی که میان مردم تقسیم می‌شد را می‌پرداختند، دوم زمین‌هایی که در اختیار مالکان سابق باقی مانده بود که به همان شکل که طبری گزارش کرده (ولی نه به همان میزان دوره ساسانی) مالیات می‌پرداختند؛ سوم سرزمین‌هایی که متعلق به خانواده شاهنشاه یا اشراف بود و یا به طور کلی در زمان عمر بی‌صاحب مانده بود توسط حکومت اسلامی مصادره شد و گاه به اقطاع داده می‌شد و چهارم زمین‌های ناکشتمند بی‌صاحب که ظاهراً به همان روش سوم با آنها برخورد شد (دنت ۱۳۵۴: ۵۴-۵۹). هرچند به گزارش تاریخ قم از زمان عمر تا اوایل دوره اموی اختلالاتی در امر استفاده از سکه‌ها و مالیات‌گیری پیش آمد و باعث فساد شد (قمی ۱۳۶۱: ۱۴۷-۱۴۸)، ولی شواهد نشان می‌دهد که نظام مالیات‌گیری ساسانیان از دید فاتحان جدید بسیار کارآمد تشخیص داده شد و مورد تقلید قرار گرفت؛ درحالی که در روم مثلاً زمانی که اعراب مصر را فتح کردند، نظام مالیات‌گیری آنجا را پیچیده و ناکارآمد تشخیص دادند و مجبور به تغییر آن شدند (دنت ۱۳۵۴: ۱۰۸-۱۰۹).

به گفته فرای مالیات‌هایی که شهرها و نواحی گوناگون شاهنشاهی ساسانی پس از فتح ایران به دست مسلمانان، بر اساس پیمان‌هایی به آنها می‌پرداختند، کمتر از آنچه بود که به ساسانیان پرداخت می‌شد (فرای ۱۳۸۰: ۲۷۱). این مورد اگر صحیح باشد- به علت پیمانی بود که شهر یا منطقه مورد نظر به صورت کلی با اعراب می‌بست که بر اساس آن، تمام جمعیت شهر یا منطقه پولی به اعراب پرداخت می‌کردند و در مقابل اعراب متعرض آنها نمی‌شدند و در مقابل مهاجمین احتمالی نیز از آنها دفاع می‌کردند (دسته اول از مالیات‌هایی که برای عمر برشمرده شد). ولی جماعت مذکور در امور داخلی خود آزاد بودند و بنابراین هزینه‌های داخلی شهر نیز از دوش اعراب مهاجم برداشته می‌شد و احتمالاً به عهده فرماندار یا دهقان شهر یا منطقه بود که بخشی از مالیات دریافتی از مردم را به عنوان جزیه به اعراب مهاجم می‌داد و بخشی را نیز برای هزینه‌های مذکور و البته پر کردن جیب خودش، نزد خود نگه می‌داشت.^۹ در حالی که در دوره ساسانی این هزینه‌ها که مربوط به نهادهای مختلف امنیتی، اداری و اقتصادی بود، به عهده حکومت بودند. اما در سرزمین‌هایی که اعراب با جنگ فتح می‌کردند، به خصوص در میان‌رودان، وضع به شکل دیگری بود. یعنی چون ساختار نظام اداری این سرزمین‌ها اسلامی شد، مالیات از تک‌تک مردم و از تک‌تک

زمین‌های کشاورزی به صورت جداگانه گرفته می‌شد. میزان واقعی مالیاتی که اعراب مسلمان دریافت می‌کردند از این بخش از فتوحات مشخص می‌شود. داده‌ها نشان می‌دهند که پس از حمله اعراب در دوره خلفای راشدین و سپس در دوره اموی و عباسی، مالیات‌ها به شدت افزایش یافت.

در گزارش طبری پس از اصلاحات مالیاتی خسروانوشیروان، مالیات بر محصولات بسته‌شد که «مردم و چهارپایان از آنها روزی می‌گیرند»: ۱ درهم برای هر جریب گندمزار و جوزار، ۸ درهم برای هر جریب شبدر سه پره، ۷ درهم برای هر جریب اسپست، ۱ درهم برای هر ۴ نخل پارسی، و همان اندازه برای ۶ نخل درجه دوم و همان مقدار هم برای هر ۶ درخت زیتون» (طبری-شهبازی ۱۳۸۹: ۱۷۱).^{۱۰} البته مالیات فقط مخصوص باغ‌ها بود و به درخت‌های منفرد تعلق نمی‌گرفت و نکته مهم اینکه هرچیزی به جز این محصولات هفت‌گانه از مالیات معاف شد تا «روزی مردمان افزون گردد». مالیات سرانه نیز به جز ویسپهران و آزادان و رزمیان و پیشوایان دینی و دبیران و هرکس دیگر که در خدمت پادشاه بود، بر مردان بین ۲۰ تا ۵۰ سال، از ۴ تا ۱۲ درهم بر مبنای وضع مالی شخص تخصیص گرفت که در سال در سه نوبت اخذ می‌شد و آن را همداستانی می‌خواندند که معنی آن «امری که همگان بر آن رضایت دارند» بود (طبری-شهبازی ۱۳۸۹: ۱۷۱-۱۷۲؛ طبری-نولدکه ۱۳۵۸: ۳۶۷-۳۶۸؛ مسکویه ۱۳۶۹: ۱۶۸؛ گردیزی ۱۳۶۳: ۸۸). به گفته مسعودی (۱۳۸۲: ۲۶۲) برای هر جریب گندم و جو ۱ درهم، برنج نیم درهم، هر ۴ نخل پارسی و هر ۶ نخل معمولی ۱ درهم، هر ۶ درخت زیتون ۱ درهم و تاک ۸ درهم و رطب ۷ درهم (دو مورد آخر شاید بر حسب جریب بود) مقرر کرد و دیگر محصولات معاف شدند. در گزارش فردوسی (۱۳۸۶: ۹۴/۸-۹۵) رز بارور و خرما [هر جریب] ۶ درهم، زیتون و دیگر درختان میوه‌دار که در مهرگان ثمر می‌دادند از هر ۱۰ درخت یک درهم و احتمالاً گندم و جو [هر جریب] یک درهم مشمول مالیات شد. به غیر کشاورزان سالانه از ۴ تا ۱۰ درهم مالیات بسته شد و مالیات‌ها در سال در سه قسمت و سه نوبت گرفته می‌شد و همچنین از جانب حکومت برای آبادکردن زمین‌های ناکشتمند به مردم مساعده داده می‌شد.^{۱۱} در ترجمه نهاییه/الأرب هر جریب گندم و جو ۱ درهم، هر جریب برنج نصف و ثلث درهم، هر جریب تاکستان ۸ درهم و هر جریب نخلستان ۷ درهم آمده‌است و مالیات سرانه نیز از ۴ تا ۱۰ درهم برای کشاورزان و دگرانیشان «بر حسب غنا و فقر و رفاه حال و راحت احوال هرکس» برقرار شد (تجارب/الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم ۱۳۷۳:

۲۹۶-۲۹۷). احتمالاً منابع طببری و فردوسی برای اصلاحات مالیاتی انوشیروان با واسطه ترجمه‌های متفاوت به خداینامه‌های ساسانی می‌رسید (Rubin 2021: 234-235).

به گزارش مقدسی (۱۳۶۱: ۱۸۵) عمر بر هر جریب گندم ۴ درهم، جو ۲ درهم و نخل ۸ درهم مالیات وضع کرد و بنابراین مجموع درآمد او [از سواد] به ۱۲۸ میلیون درهم رسید. به گفته یعقوبی (۱۳۸۲: ۳۹/۲-۴۰) در زمان عمر مالیات هر جریب [گندم و جو] یک درهم و یک قفیز، تاکستان ۱۰ درهم، یونجه ۵ درهم، و مالیات سرانه از ۱۲ تا ۴۸ درهم بود. بلاذری (۱۳۳۷: ۳۸۴-۳۸۶) و مؤلف تاریخ قم (قمی ۱۳۶۱: ۱۸۱-۱۸۲) مالیات بر محصول عمر را در روایات مختلف متفاوت ذکر کرده‌اند و از هر جریب گندم ۱ تا ۴ درهم به همراه ۱ یا دو قفیز (یا بدون آن)، جو ۲ درهم (با ۱ یا ۲ قفیز یا بدون آن)، نخلستان ۸ درهم و یا بر هر نخل پارسی ۱ درهم و نخل نامرغوب نیم درهم، انگورستان و رطب ۶ یا ۱۰ درهم و شبدر ۵ یا ۱۰ درهم و علوفه ۵ درهم و ۵ قفیز عنوان کرده‌اند (منظور از قفیز اینجا به اندازه یک پیمانه قفیز از همان محصول علاوه بر مالیات نقدی است).^{۱۲} به گفته ابویوسف (۱۳۹۹: ۶۹-۷۱) عمر برای هر جریب گندم و جو یک درهم و یک قفیز، از هر جریب تاکستان ۱۰ درهم و از هر جریب یونجه‌زار ۵ درهم وضع کرد و در گزارشی دیگر عثمان (ابن حنیف؟) به دستور عمر برای هر جریب گندم و غلات (؟) ۴ درهم و جو ۲، هر جریب تاکستان ۱۰ درهم، هر جریب نخلستان ۸ درهم و هر جریب نی ۶ درهم وضع کرد؛ در گزارش سوم او آمده که عمر برای انگور (هر جریب؟) ۱۰ درهم، برای یونجه ۵ درهم، برای زمینی که با آب روان آبیاری می‌شد (فارغ از اینکه زیر کشت باشد یا نه) ۱ درهم و یک مختوم، برای هر نخلی که با آب باران آبیاری می‌شد عشر (یک دهم محصول) و زمینی که با آب دلو آبیاری می‌شد نیم عشر تعیین کرد (ابویوسف ۱۳۹۹: ۶۹-۷۱).^{۱۳} عمر از مردم جزیره (شمال غرب میانرودان) مالیات سرانه‌ای معادل ۴ تا ۶ دینار برای هر نفر (هر دینار بین ۱۰ تا ۱۲ درهم) می‌گرفت (یعقوبی ۱۳۸۲: ۳۶/۲).^{۱۴} بلاذری مالیات عمر بر عراق را از ۱۲ تا ۴۸ درهم بیان کرده‌است (بلاذری، ۱۳۳۷: ۳۸۰؛ همچنین بنگرید به: ابویوسف ۱۳۹۹: ۶۹-۷۳). به گفته دنت (۱۳۵۴: ۵۹-۶۰) در مجموع می‌توان گفت که نرخ مالیات گیری عمر بین ۱۲ تا ۴۸ درهم برای هر شخص بود. البته دیدیم که گاهی این مقدار کم و زیاد می‌شد ولی احتمالاً میانگین مالیات دریافتی توسط عمر تقریباً همینقدر بود.

طی سده‌های بعد این مالیات‌ها به شکل شگفت‌آوری افزایش یافتند (اشپولر ۱۳۷۷: ۳۱۷/۲-۳۱۸) و حتی گاه در سال بیش از یکبار مالیات گرفته می‌شد (همان: ۳۱۹-۳۲۱).

احتمالاً دلیل اختلاف در نرخ‌های گزارش شده مالیات در ایران به دلیل افزایش تدریجی مالیات بود که اغلب پس از شورش‌های مردم ایران اعمال می‌شد (همان: ۵۵-۵۷). در دوره اموی همچنان مالیات‌ها رو به افزایش بود و در زمان عبدالملک تازه پس از اصلاحات مالیاتی، مالیات سرانه هر شخص در سواد به ۴ دینار رسید (دنت ۱۳۵۴: ۸۲). در اوایل دوره عباسی سرزمین همدان به دلیل همین مالیات‌های کلان رو به ویرانی می‌رفت و تازه در دوره هارون‌الرشید که مالیات‌ها کم شد، از هر جریب گندم و جو در همدان ۷ درهم و دو دانگ مالیات گرفته می‌شد و مأمون یک درهم کمتر می‌گرفت (قمی ۱۳۶۱: ۱۸۹-۱۹۰) که ۶، ۷ برابر مالیاتی بود که خسرو انوشیروان وضع کرده بود.^{۱۵} در حدود سال ۲۰۰ ه.ق. مالیات سرانه قانونی حکومت عباسی همان نرخ ۱۲ تا ۴۸ درهم بود ولی گاهی با بی‌رسمی مسئولین به سالیانه ۵ دینار نیز می‌رسید (متز ۱۳۶۴: ۶۱/۱). نتیجه اینکه مالیات‌های وضع شده در دوره پس از فروپاشی شاهنشاهی ساسانی بر تک‌تک مردم یا واحدهای ارضی افزایش یافت، اما مجموع مالیاتی که دولت‌ها می‌توانستند گردآوری کنند، به شکل محسوسی کم شد. البته چنانکه گفته شد، سکه‌های دوره ساسانی با سکه‌های دوره اسلامی از نظر وزن و عیار تفاوت داشتند و به خصوص در دوره اسلامی در وزن و عیار سکه‌ها ثبات کمتری وجود داشت. بنابراین در پژوهش حاضر به مقایسه میزان درآمد سالانه بر حسب سکه اکتفا نخواهد شد (بنگرید به ادامه).

برخی از پژوهشگران مجموع درآمد عباسیان شامل مالیات‌ها و باج‌های مختلف را در حدود سال ۸۰۰ میلادی، ۵۲۰-۵۳۰ میلیون درهم برآورد می‌کنند (جهشیاری ریز مالیات‌های دوره حکومت هارون‌الرشید را آورده است: جهشیاری ۱۳۴۸: ۳۵۶-۳۶۳؛ همچنین بنگرید به: لمتون ۱۳۷۲: ۲۱۷؛ Christensen 2016: 61).^{۱۶} این میزان حدود ۱۱۳-۱۲۳ میلیون درهم بیش از مجموع مالیاتی است که قدامه ابن جعفر از چند دهه بعد گزارش کرده و در ادامه خواهد آمد. دلیل این اختلاف شاید برخی وصول‌های غیرمعارف و یا کاهش تدریجی آبادانی و جمعیت سرزمین‌ها باشد. به گزارش قدامه ابن جعفر در دوره عباسی مالیات سواد به ۱۳۰ میلیون و ۲۰۰ هزار درهم رسید و مجموع مالیات کل قلمرو عباسی در حدود سال ۲۴۰ ه.ق. به حدود ۳۳۲ میلیون درهم و حدود ۵ میلیون دینار می‌رسید^{۱۷} (به گفته قدامه ابن جعفر هر دینار در این زمان ۱۵ درهم می‌ارزید) که مجموعاً نزدیک ۴۰۷ میلیون درهم است. این درحالی است که عباسیان بر مصر و شام حاکم بودند که قلمرو ساسانی فاقد این سرزمین‌ها بود. پژوهش‌های آدامز در حوزه رود دیاله نشان داد

که علت این کاهش، افول تدریجی کشاورزی و آبادانی این سرزمین بود (Adams 1965: 84-85) و احتمالاً همین الگو را می‌توان در کنار سوء مدیریت، عوامل اصلی این کاهش در تمام سرزمین‌های مورد بحث دانست.

بعدها مالیات‌های سرانه و کشاورزی بازهم افزایش یافتند و مجموع مالیاتی که عضدالدوله دیلمی در قلمرویی بسیار کوچکتر از قلمرو عباسیان در آغاز سده ۳ هجری می‌گرفت به ۳۲۵ میلیون درهم رسید (فقیهی ۱۳۵۷: ۴۲۴)^{۱۸}؛ اما در این دوره از زمین‌ها مالیاتی غیرمتعارف اخذ می‌شد.^{۱۹}

بنابراین از دوره حمله اعراب تا فروپاشی خلافت عباسی و پس از آن با دو پدیده مواجه هستیم؛ اول افزایش چشم‌گیر مالیات تک‌تک مردم و با نرخی کمتر، افزایش مالیات بسته شده بر هر جریب از زمین‌ها و دوم کاهش مجموع مالیات‌ها نسبت به دوره ساسانی. اما دلیل این رخدادها به ظاهر متعارض چیست؟ به عقیده پیتز کریستن‌سن، در اثر وقوع بیماری‌های همه‌گیر از جمله طاعون‌های سخت از سده ۶ تا ۹ میلادی، جمعیت منطقه آسیب زیادی دید و بنابراین نیروی کار کم شد و در نتیجه حکومت‌ها توان کمتری در احداث، تعمیر و بازسازی سامانه‌های آبرسانی داشتند که در نتیجه آن به مرور آبادانی و مالیات حاصل از آن کاهش یافت (Christensen, 2016: 107-108). نتیجه‌گیری کریستن‌سن با وجود جذابیتش پاسخ‌دهنده این پرسش مهم نیست که اگر طاعون‌ها چنین تأثیر مهمی داشتند، چرا در اثر وقوع قحطی‌ها و چنین بیماری‌های سختی در دوره ساسانی از اواخر سده ۵ به بعد میزان مالیات کاهش چشم‌گیر نداشت و حتی اواخر دوره ساسانی به اوج خود رسید؟ هرچند عامل بیماری‌های همه‌گیر را می‌توان در کاهش جمعیت و مالیات مؤثر دانست (چنانکه احتمالاً در بیماری مشهور به طاعون شیرویه تأثیر آن شدید بود)، اما به عقیده نگارنده باید به دنبال دیگر عوامل هم بود. درواقع می‌توان علت این کاهش مجموع مالیات در عین افزایش مالیات‌های ارضی و فردی را در سه عامل دانست: نخست اینکه احتمالاً امویان و عباسیان بر تمام مردم سرزمین‌های تابعه حکومت نمی‌کردند و مثلاً بعضی از مردم کوه‌نشین و دشت نشین و شورشیان و ... از گستره مالیات‌گیری آنها خارج بودند؛ دوم اینکه احتمالاً اواخر دوره ساسانی و دوره بعد از اسلام با افزایش جنگ‌ها و خشونت‌ها و با وجود بیماری‌ها (مثلاً طاعون شیرویه که ذکرش گذشت) به تدریج جمعیت قلمرو خلافت اسلامی کمتر شد؛ و سوم اینکه به همان دلایل مذکور و احتمالاً به دلیل کاهش توجه حکومت مرکزی به امر آبادانی زمین‌ها و عدم صرف هزینه برای برپا نگه داشتن

سامانه‌های آبیاری و ساخت تأسیسات جدید، به تدریج زمین‌های قابل کشت کاهش یافتند که در نتیجه آن مالیات دریافتی حکومت نیز کمتر شد؛ مثلاً در این باره می‌توان به گزارش مسعودی اشاره کرد که به ویرانی تدریجی سرزمین میان‌رودان در دورهٔ پس از اسلام تا زمان خودش اشاره می‌کند (مسعودی ۱۳۴۹: ۴۱). مجموع عوامل مذکور باعث شد که جمع مالیات دریافتی حکومت‌های بعد از اسلام به تدریج کاهش یابد و در نتیجه حکومت‌ها برای جبران این کسری اقدام به افزایش مالیات‌ها بکنند که نتیجه آن افزایش نارضایتی عمومی و ایجاد تنش میان حکومت و جامعه بود.^{۲۰}

برای محاسبهٔ مجموع مالیات دورهٔ ساسانی پس از اصلاحات خسروانشیروان باید ارقام در دسترس را تصحیح کنیم. چنانکه آمد، قمی مالیات میان‌رودان در دورهٔ انوشیروان را ۶۰۰ هزار [هزار] درهم و ماوردی و ابویعلی (پس از تصحیح) ۲۰۰ میلیون درهم گزارش کرده‌اند. با توجه به اینکه قمی در ادامهٔ گزارش خود به ذکر مالیات کل قلمرو ساسانی در دورهٔ خسروپرویز می‌پردازد و عدد پرتکرار (و بنابراین قابل اتکای) ۴۲۰ میلیون مثقال را ذکر می‌کند (قمی ۱۳۶۱: ۱۸۰)، در عبارت قبل نیز احتمالاً منظور کل مالیات قلمرو خسروانشیروان است نه فقط مالیات میان‌رودان. بنابراین با تصحیح گزارش قمی مالیات کل قلمرو ساسانی در دورهٔ خسروانشیروان ۶۰۰ میلیون درهم (به وزن مثقال) بود. چنانکه در ادامه خواهد آمد، مالیات سواد در دورهٔ عباسی کمی بیش از دوپنجم مجموع مالیات آن بخش از قلمرو عباسی بود که پیش از آن زیر فرمان ساسانیان قرار داشت. با تقسیم عدد ۲۰۰ میلیون (مالیات سواد در گزارش ماوردی و ابویعلی پس از تصحیح) به ۶۰۰ میلیون، به نسبت ۰.۳۳۳ می‌رسیم که کمتر از نسبت مربوط به دورهٔ عباسی است، اما بدیهی است که با افزایش و کاهش آبادانی سرزمین‌ها یا قلمرو زیر فرمان شاه، ممکن بود که این نسبت‌ها تغییر کنند. بنابراین پس از اصلاحات خسروانشیروان مجموع مالیات دریافتی ساسانیان برابر ۶۰۰ میلیون درهم مثقال بود. در نتیجه کاهش چشمگیری میان مجموع مالیات دریافتی خسروانشیروان (۶۰۰ میلیون درهم مثقال) و خسروپرویز (۴۲۰ میلیون درهم مثقال) مشاهده می‌شود که شاید از دست رفتن برخی از سرزمین‌ها همچون ارمنستان در اثر پیمان با روم^{۲۱} در این کاهش مؤثر باشد، اما توجیه‌کنندهٔ چنین کاهش زیادی نیست و علت را باید در جای دیگر جست. خسروپرویز در اوایل دورهٔ حکومتش خراج را به نصف کاهش داده بود (کولسنیکف ۱۳۸۹: ۱۱۶)، که بعید است این بخشش شامل همهٔ اقشار جامعه شده باشد، اما مشخص نیست که چه بخش از جامعه مشمول این بخشش شدند؛ در هر صورت

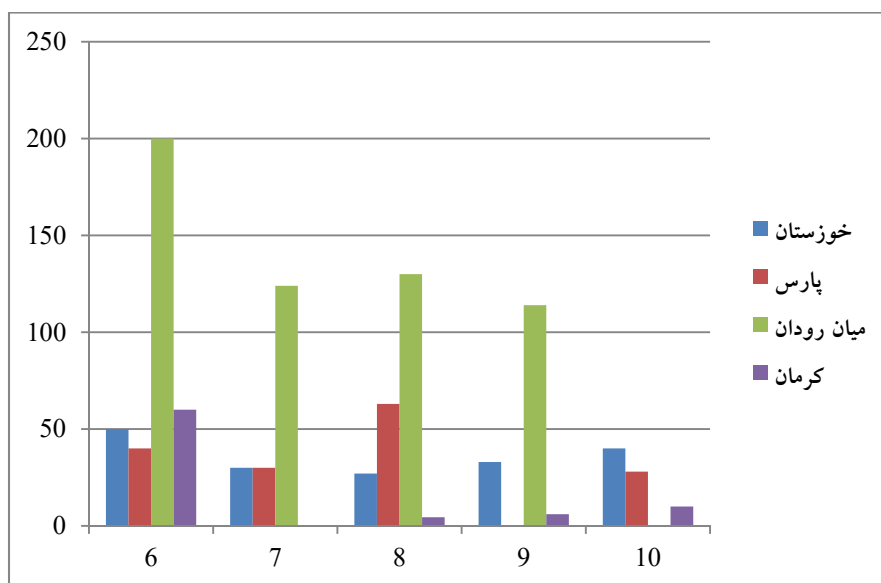
بنا به گزارش طبری خسرو در سال ۱۳ حکومتش اقدام به گردآوری مالیات‌های معوقه کرد (طبری-نولدکه ۱۳۵۸: ۵۳۷-۵۳۸)؛ اما به گفته بلعمی او پس از بازگشت سپاهش از روم بازمانده خراج ۲۰ ساله و ۳۰ ساله را از مردم اخذ کرد و در این راه دست به تعدی گشود (بلعمی ۱۳۵۳: ۱۱۴۵-۱۱۴۶)؛ همچنین بنگرید به: طبری-نولدکه ۱۳۵۸: ۵۲۰). بنابراین به نظر می‌رسد که خسرو در دو مرحله بخشیدگی‌های مالیاتی سابق خود را لغو کرد، یکی در سال ۱۳ و بنابراین پیش از سال ۱۸ (که آمار کل مالیات از آن در دست است) و دیگری بعد از سال ۲۰ (و احتمالاً نوبت دیگری پس از سال ۳۰ را نیز باید به آن افزود). در نتیجه در سال ۱۸ هنوز بخشی از مالیات‌های مقرر از مردم گرفته نمی‌شدند و تلاش خسرو برای گرفتن آنها از او وجهه بدی میان مردم (یا اشراف) باقی گذاشت. نتیجه اینکه افت میزان مالیات از ۶۰۰ به ۴۲۰ میلیون درهم را باید نتیجه بخشش مالیاتی و از دست رفتن شماری از سرزمین‌ها دانست.

با احتساب هر دینار برابر ۱۵ درهم در میانه سده ۳ هجری (بنا به گفته قدامه)، مالیات دوره عباسی در سال ۲۴۰ ه.ق. مجموعاً برابر حدود ۴۰۷ میلیون درهم می‌شود که از این بین سهم مالیات میان‌رودان حدود ۱۴۴ میلیون درهم است.^{۲۲} اگر مجموع مالیات آن بخش از قلمرو عباسی که سابقاً جزء قلمرو ساسانی بود را از روی گزارش قدامه جمع بزنیم، حدوداً به مبلغ ۳۲۱ میلیون درهم و ۱۵۱۰۰۰۰ دینار می‌رسیم که مجموعاً برابر حدود ۳۴۴ میلیون درهم دوره عباسی است. با یک تقسیم ساده، مالیات میان‌رودان در دوره عباسی (چنانکه آلتهایم ۱۳۶۹: ۱۶۶) نیز دریافته بود) حدود دو پنجم (دقیق‌تر حدود ۰.۴۱۸۶) کل مالیات قلمرو سابق ساسانی در این دوره است.^{۲۳} چنانکه گفته شد، پس از اصلاحات خسروانوشیروان مجموع مالیات به ۶۰۰ میلیون درهم مثقال رسید^{۲۴} که از این بین ۲۰۰ میلیون مختص میان‌رودان بود. بنابراین ۴۰۰ میلیون درهم به بقیه قلمرو ساسانی اختصاص می‌یابد که از این بین چنانکه آمد، مالیات پارس ۴۰، خوزستان ۵۰، کرمان ۶۰، اصفهان ۱۲ و ماد ۳۰ میلیون درهم بود. بنابراین مقدار ۲۰۸ میلیون درهم باقی‌مانده، به سرزمین‌های پهناور قفقاز، شبه‌جزیره عربستان، خراسان بزرگ، سیستان تا قلمرو ساسانی در سند و مکران اختصاص می‌یابد. شاید با همین نسبت‌گیری (از طریق مالیات این سرزمین‌ها در دوره عباسی) بتوان میزان مالیات آنها در دوره ساسانی، و بنابراین میزان آبادانی و جمعیت آنها را تخمین زد، اما چون این روش احتمال خطای بالایی دارد، از آن چشم‌پوشی شد.

بررسی تطبیقی درآمد سالانه شاهنشاهی ساسانی پس از ... (امین بابادی) ۳۴۷

جدول ۱. مقایسه مالیات دوره ساسانی
(پس از اصلاحات خسرو انوشیروان بر اساس گزارش‌های بالا) و
عباسی (نیمه نخست سده ۳ ه.ق. بر اساس گزارش قدامه ابن جعفر (۱۳۷۰: ۱۶۱-۱۶۳))
در برخی سرزمین‌ها (میلیون درهم)^{۲۵}

عباسی	ساسانی	سرزمین
۲۴	۴۰-۳۶	پارس
۶	۶۰	کرمان
۴۹.۰۳	۳۰	ماد (کوهستان، آذربایجان، ری، همدان، ماه دینور، ماه نهانوند، طبرستان، دماوند، ماسبدان، مهرجان قذق (مهرگان کذگ)، حلوان و قومس بود)
۱۰.۵	۱۲	اصفهان
۲۳	۵۰	خوزستان
۱۰۰.۰۳	۲۰۰	میان‌رودان

نمودار ۱. برآورد تقریبی مالیات سرزمین‌های گوناگون در سده‌های ۶ تا ۱۰ م.
بر حسب میلیون درهم بر مبنای داده‌های یادشده

۳. مقایسه مالیات دوره ساسانی با دیگر حکومت‌ها با تکیه بر بهای گندم

مقایسه میزان درآمد دولت‌ها به پول رایج خودشان، برای بررسی اوضاع و توان اقتصادی آنها کافی نیست و همواره نتایج قابل اتکایی به دست نمی‌دهد. برای نمونه چنانکه آمد، باید گفت که ارزش سکه‌ها در دوره‌های مختلف نسبت به وزن و عیارشان متفاوت بود و سکه‌های ساسانی از سکه‌های دوره عباسی سنگین‌تر و خالص‌تر بودند. بنابراین یک درهم عباسی دقیقاً برابر یک درهم ساسانی نبود. به همین ترتیب قیمت اجناس نیز در دوره‌ها و جغرافیاهای مختلف متفاوت بود و نمی‌توان بدون توجه به قدرت خرید، مجموع مالیات یک دولت را با دولت دیگر مقایسه کرد. این عوامل سبب شده‌اند تا پژوهشگران امروزی برای مقایسه توان اقتصادی دولت‌ها، میزان درآمد آنها را بر مبنای بهای غلات و به خصوص گندم در همان دوره زمانی و همان جغرافیا بسنجند (بنگرید به: Scheidel, 2012). این روش هرچند بازگوکننده همه واقعیت نیست، اما با توجه به اینکه غلات پایه اقتصادی جوامع مختلف را تشکیل می‌دادند، از دیگر روش‌ها قابلیت اتکای بیشتری دارد. ضمن اینکه داده‌های مرتبط با بهای غلات پرشمارتر و دردسترس‌تر هستند.

برای بهای گندم در اواخر دوره ساسانی یک منبع ارزشمند ولی متأخر، یعنی *دادستان* دینی را در دست داریم. بر مبنای گزارش این اثر که داده‌های آن را باید مربوط به اواخر دوره ساسانی دانست، هر ۵ کبیز (kabīz؛ قفیز) گندم ۱ درهم می‌ارزید (*دادستان* دینی ۱۳۹۷: ۱۴۴-۱۴۵). با این حال خوانش‌ها از این بند متفاوت است و به عقیده ژینیو هر ۸ کبیز (قفیز) گندم ۱ درهم ارزش داشت (Gignoux 2008: 134). مقیاس قفیز هم برای جرم و هم برای حجم به کار می‌رفت. هر قفیز در واحد جرم برابر حدود ۴۵ تا ۴۹ کیلوگرم برای قفیز بزرگ و حدود ۲۴ کیلوگرم برای قفیز کوچک بود و در واحد حجم هر قفیز تقریباً ۴.۲۱۲۵ لیتر گنجایش داشت (هیئتس ۱۳۶۸: ۷۸-۸۱؛ همچنین بنگرید به: شهبازی ۱۳۸۹: ۵۶۲). از آنجایی که در نظر گرفتن مقیاس جرم، برآورد غیرمتعارفی به دست می‌دهد، احتمالاً منظور متن *دادستان* دینی در اینجا مقیاس حجم بوده است.^{۲۶} بنابراین هر درهم دوره ساسانی معادل ۵ قفیز برابر ۲۱ لیتر و یا ۸ قفیز برابر ۳۳.۷ لیتر گندم می‌شد. هر لیتر گندم پس از آسیا شدن حدود ۷۷۵ گرم وزن داشت (وان‌دراشپیک ۱۳۹۲: ۳۷۳) و بنابراین هر درهم اواخر دوره ساسانی برابر ۱۶.۳ یا ۲۶.۱ کیلوگرم گندم بود. از این آمار می‌توان به بهای بسیار پایین گندم در دوره ساسانی پی برد که حاکی از فراوانی آن است. با این حال متن *دادستان* دینی متأخر و مربوط به دوره اسلامی است اما با توجه اینکه دیگر داده‌های عددی مندرج

در آن با شرایط دوره ساسانی سازگار هستند، باید در نسبت دادن این ارقام به دوره ساسانی با ژینیو هم‌آوا باشیم. می‌توان برای محاسبه بهای گندم در دوره ساسانی از یک متن دیگر نیز کمک گرفت. به گزارش ماوردی «خسرو [انوشیروان] از هر جریب یک درهم و یک قفیز می‌ستاند که ارزش آن برابر ۳ درهم به وزن مثقال بود» (ماوردی ۱۳۸۳: ۳۴۷). ماوردی جنس مورد نظر را اشاره نکرده اما از فحوای کلام می‌توان دریافت که منظور غله است. هرچند همانطور که گفته شد اضافه شدن مالیات جنسی به مالیات پولی غله احتمالاً پس از اسلام صورت گرفته است، اما سخن ماوردی که در ادامه بهای غله را بر مبنای درهم مثقال محاسبه می‌کند، بیانگر قیمت غله در دوره ساسانی است. با توجه به اینکه پس از اصلاحات خسروانوشیروان مالیات گندم و جو برابر بود (بنگرید به قبل)، احتمالاً این دو بهایی نزدیک به هم داشتند و اینجا نیز می‌توان منظور ماوردی را گندم در نظر گرفت. بنابراین مالیات یک جریب گندم به اضافه ۱ قفیز گندم مجموعاً برابر ۳ درهم بود. از گزارش‌های پیش می‌دانیم که مالیات یک جریب گندم به تنهایی یک درهم بود و بنابراین مقدار ۱ قفیز گندم باقی‌مانده برابر ۲ درهم ارزش داشت. ماوردی در جای دیگر از قول دیگری می‌گوید: «قفیز واحد کیل عراقیان است و آن را شابرکان هم گویند...» (ماوردی ۱۳۸۳: ۳۴۸-۳۴۹). بنابراین اینجا برخلاف مورد پیش منظور واحد جرمی قفیز است نه واحد حجمی. چنانکه گفته شد، قفیز جرمی دو مقیاس داشت؛ قفیز بزرگ برابر ۴۵ تا ۴۹ و قفیز کوچک برابر حدود ۲۴ کیلوگرم که به قول هیتس گزارش‌های مختلف نشان می‌دهند که نصف قفیز بزرگ بود (هیتس ۱۳۶۸: ۷۸-۷۹). چون از نوع بزرگ یا کوچک آن سخن نرفته است می‌توان اندازه آن را برابر همان قفیز بزرگ که به نظر قفیز کامل می‌آید، در نظر گرفت. در نتیجه هر ۴۵ تا ۴۹ کیلوگرم گندم در گزارش ماوردی برابر دو درهم مثقال ساسانی بود که همخوانی نزدیکی با مبلغ مورد اشاره دادستان دینی به حساب هر درهم برابر ۸ قفیز حجمی دارد. با این حال برای در نظر گرفتن نوسانات قیمت‌ها، در ادامه هر دو رقم به دست آمده از خوانش‌های مختلف دادستان دینی مد نظر قرار خواهند گرفت. چنانکه گفته شد، مالیات دوره ساسانی پس از اصلاحات خسروانوشیروان طور میانگین برابر ۶۰۰ میلیون درهم بود. با ضرب نتایج فوق، درآمد ساسانیان بر مبنای بهای گندم در اواخر حکومتشان برابر ۹.۷۸ یا ۱۵.۶۶ میلیون تن گندم بود. از آنجایی که معمولاً پژوهشگران درستی ارقام فوق را پذیرفته‌اند، نمی‌توان در صحت تقریبی عدد به دست آمده تردید کرد.

۱.۳ امپراتوری هان: پژوهشگران به بررسی داده‌های مشابه مالیاتی در دولت‌های بزرگ دنیای باستان پرداخته‌اند. بنا بر داده‌های به دست آمده، امپراتوری هان با جمعیتی حدود ۵۸ میلیون نفر (که در سده دوم میلادی به ۴۸ میلیون نفر کاهش یافت: Bielenstein 2008: 240-241) درآمدی برابر با ۱۰ تا ۱۲ میلیارد سکه داشت که حتی بنا به نظر برخی از پژوهشگران در شرایط خاصی به ۱۹ میلیارد سکه هم می‌رسید (Leese-Messing 2022: 533, 542; Scheidel 2012: 3). سکه‌های رایج در دوره امپراتوری هان مسی بودند (Ibid: 539) و ارزش پایینی داشتند. در دوره امپراتوری هان پیشین (۲۰۶ ق.م. تا ۵ م.) مجموع ۳۰ تا ۷۰ میلیارد پول رایج کشور برابر با ۶ تا ۲۸ میلیارد لیتر غله می‌ارزید و بنابراین تقریباً هر ۲ تا ۵ سکه ارزشی برابر ۱ لیتر گندم داشتند؛ بر همین مبنا پژوهشگران مجموع درآمد سالیانه امپراتوری هان پیشین بر مبنای دریافت ۱۰ تا ۱۲ میلیارد سکه را برابر ۲.۱ تا ۳.۷ میلیون تن گندم برآورد می‌کنند (Scheidel 2012: 13; Leese-Messing 2022: 533, 539-540, 548-549). یعنی درآمد سالانه ساسانیان تقریباً معادل ۲.۶ تا ۷.۵ برابر (براساس برآوردهای مختلف) درآمد سالانه امپراتوری هان در دوره اوجش بود.

۲.۳ امپراتوری روم: امپراتوری روم ساختار اداری غول‌آسایی در غرب جهان باستان بود که جمعیت آن را بین ۴۰ تا ۱۰۰ میلیون تن برآورد کرده‌اند (Lo Cascio and Malanima 2011: 3-4). در سده دوم میلادی (دوره اوج امپراتوری روم) هر کیلوگرم گندم ۰.۴۴۴ سسترس ارزش داشت و چون هر سسترس تقریباً ارزشی برابر ۱ گرم نقره داشت، هر کیلوگرم گندم ۰.۴۴۴ گرم نقره می‌ارزید؛ در آغاز سده ۴ میلادی و در دوره حکومت امپراتور دیوکلتیانوس هر کیلوگرم گندم ارزشی معادل ۰.۳۹۴ گرم نقره و بنابراین ۰.۳۹۴ سسترس یافت (Ibid: 11-12). بر اساس محاسبات پژوهشگران، امپراتوری روم در سده دوم میلادی و در دوره اوج رونق خود سالانه ۱ تا ۱.۳ میلیارد سسترس درآمد داشت که بر مبنای بهای گندم، درآمد سالانه امپراتوری روم ۲.۶ تا ۳.۵ میلیون تن گندم برآورد می‌شود (Leese-Messing 2022: 533; Scheidel 2012: 13). بنابراین درآمد سالانه شاهنشاهی ساسانی از ۲.۸ تا ۶ برابر درآمد سالانه امپراتوری روم بود. با این حال درآمد رومیان پس از مدتی کاهش یافت و در سده ۵ میلادی به ۴۰ هزار پوند طلا رسید (Greatrex 1998: 216) که برابر ۱۸۱۶۰ کیلوگرم طلا بود. هر سکه طلای سولیدوس وزنی تقریباً برابر ۴.۴ گرم و بنابراین برابر یک دینار دوره متأخر ساسانی داشت (گرگوری ۱۴۰۰: ۲۶۹-۲۷۰) و بنابراین مجموع مالیات روم در این دوره تقریباً معادل ۴۳۰۰۰۰۰۰ دینار ساسانی بود. با احتساب هر دینار معادل ۱۲

درهم در دوره ساسانی، مجموع درآمد روم شرقی در سده ۵ میلادی معادل حدود ۵۲ میلیون درهم ساسانی می‌شد؛ هرچند چنانکه گفته شد، نمی‌توان به مقایسه مستقیم درآمد پولی اتکا کرد.

۳.۳ خلافت عباسی: داده‌های اقتصادی مرتبط با دوره اموی پراکنده، ناقص و گاه غیر قابل اتکا هستند. مجموع مالیات دریافتی دوره اموی بر ما پوشیده است اما چنانکه درباره میان‌رودان نشان داده شد، میزان آن نوسان زیادی داشت. همین امر درباره قیمت‌ها در این دوره و دوره عباسی نیز صدق می‌کند. همچنین باید توجه کرد که قیمت‌ها (چه در دوره باستان و چه میانه) همیشه و همه‌جا یکسان نبودند و به خصوص با خشکسالی و البته با سستی حکومت‌ها قیمت‌ها نوسان می‌کرد؛ به گزارش ابن قتیبه، در زمان یزید در شام هر ۷ صاع گندم ۱ درهم ارزش داشت: (ابن قتیبه دینوری ۱۳۸۰: ۲۴۹)؛ هر صاع گندم تقریباً ۴.۲ لیتر بود (هیئتس ۱۳۶۸: ۸۲) و بنابراین در اوایل دوره اموی در شام تقریباً هر ۳۰ لیتر گندم ۱ درهم ارزش داشت؛ هرچند از متن گزارش برمی‌آید که این بها حالتی استثنایی داشت و همیشه و همه‌جا رایج نبود؛ به گزارش طبری در دوره اموی (در سال ۱۱۵ ه. ق.) در خراسان قحطی رخ داد و مردم گرسنه ماندند، اما فرماندار خراسان اعلام کرد که با ۱ درهم می‌توان یک نان خرید و بنابراین اوضاع نامناسب نیست (طبری ۱۳۶۲: ۴۱۳۸). طبری (۱۳۶۲: ۵۷۰۹) گزارش کرده است که در سال ۲۰۷ هجری در بغداد و بصره و کوفه گرانی شد و یک کیل (مقیاسی متغیر بین ۶ تا ۲۲ لیتر) هارونی گندم ۴۰ درهم و کیل بزرگ ۵۰ درهم شد که با تصور هر اندازه‌ای برای کیل، بسیار گران است. در سال ۳۳۰ در بغداد قحطی آمد و بهای هر کر گندم به ۲۱۰ دینار رسید (فقیهی ۱۳۵۷: ۶۷۱)؛ هر کر احتمالاً در این زمان ۲۹۲۵ کیلوگرم بود (هیئتس ۱۳۶۸: ۶۹)؛ طبری در ذکر رخدادها سال ۲۵۱ به گران شدن قیمت‌ها در مکه در اثر یک محاصره اشاره دارد که بهای یک چهارم رطل نان به یک درهم و هر رطل گوشت به ۴ درهم رسید (طبری ۱۳۶۲: ۶۲۲۷)؛ همو درباره سال ۲۵۲ نیز گزارش می‌دهد که سبب جنگی در میان‌رودان آن بود که خلیفه معتز فرمان داده بود هر ۲ کر غله، ۳۵ دینار فروخته شود (همان: ۶۲۴۱)؛ یعنی با احتساب هر ۱۲ درهم برای یک دینار، برابر ۱۳.۹ کیلوگرم برای هر درهم و با احتساب ۲۰ درهم برای هر دینار برابر حدود ۸.۵ کیلوگرم برای هر درهم؛ غارت می‌توانست قیمت‌ها را کاهش دهد چنانکه غارت اموال بنی‌شیبان در زمان معتضد عباسی بهای گوسفند را به ۱ و شتر را به ۵ درهم رساند (همان: ۶۶۵۳). گزارش قدامه ابن جعفر مربوط به سال ۲۴۰ ه. ق. و پیش از فروپاشی

خلاف عباسی احتمالاً بیشتر از دیگر گزارش‌ها قابل اتکا باشد، چراکه او احتمالاً از میانگین قیمت‌های رایج برای رسیدن به نتیجه خود استفاده کرده بود. به گفته قدامه ابن جعفر (۱۳۷۰: ۱۳۲) در این زمان یک کر گندم و یک کر جو با هم ۶۰ دینار ارزش داشتند و در این زمان هر دینار معادل ۱۵ درهم بود. کر مقیاس ثابتی نداشت اما ظاهراً برای گندم هر کر معادل ۲۹۲۵ کیلوگرم و برای جو معادل ۲۴۳۷.۵ کیلوگرم بود (هینتس ۱۳۶۸: ۶۹). بنابراین مجموع یک کر گندم و یک کر جو برابر ۵۳۶۲.۵ کیلوگرم بود که بهای آن ۹۰۰ درهم (= ۶۰ دینار) می‌شد. می‌توان با تکیه بر نسبت زیر به بهای تقریبی گندم در این زمان رسید که در آن متغیر x برابر بهای یک کر گندم است:

$$\frac{2925}{5362.5} = \frac{x}{900}$$

که در نتیجه بهای هر کر گندم (۲۹۲۵ کیلوگرم) برابر حدود ۴۹۱ درهم و بنابراین هر درهم معادل ۵.۹۶ کیلوگرم گندم می‌شود. یعنی با تصور ارقام ۱۶.۳ یا ۲۶.۱ کیلوگرم به ازای هر درهم در دوره ساسانی، بهای غله در دوره عباسی ۲.۷۳ تا ۴.۳۸ برابر بهای گندم دوره ساسانی بود (همچنین بنگرید به: Adams 1965: 101). اکنون می‌توان درآمد دولت عباسی را بر مبنای گندم محاسبه کرد. چنانکه گفته شد، مجموع مالیات در میانه سده ۳ ه.ق. برابر ۳۳۲ میلیون درهم و ۵ میلیون دینار (= ۷۵ میلیون درهم) بود که تقریباً معادل ۴۰۷ میلیون درهم است و چند دهه پیش از آن و در حدود ۸۰۰ م. مجموع درآمد دولت عباسی برابر ۵۲۰-۵۳۰ میلیون درهم بود. اگر هر درهم در دوره عباسی به طور میانگین ارزشی معادل ۵.۹۶ کیلوگرم گندم داشته باشد، مجموع مالیات دوره عباسی تقریباً برابر ۳.۱ و سپس ۲.۴۳ میلیون تن گندم است. در نتیجه درآمد ساسانیان (۹.۷۸ یا ۱۵.۶۶ میلیون تن گندم) حدوداً ۳.۱۵ تا ۶.۴۴ برابر درآمد دولت عباسی از مالیات‌ها بود.

۴. نتیجه‌گیری

شاهنشاهی ساسانی از آغاز وارث دستاوردها و البته مشکلات سیاسی و اقتصادی شاهنشاهی اشکانی شد و از آن مهم‌تر، تجربه ۴ سده حکومت نسبتاً موفق در غرب آسیا را از اشکانیان به ارث برد. ساسانیان از آغاز در تلاش بودند تا با اداره راه‌های تجاری و گسترش کشاورزی درآمد خود را افزایش دهند و از این راه به مبارزه با مشکلات سیاسی و طبیعی قلمرو خود بپردازند. این مهم از دوره حکومت قباد و به خصوص پسرش خسرو انوشیروان و با موفقیت‌های تدریجی سیاسی به اوج رسید و در نهایت درآمدهای کلانی را

به خزانه دولت واریز کرد. پژوهشگران برای رفع اثر تفاوت ارزش پول و جغرافیا، معادل بهای گندم را به عنوان راهی برای مقایسه درآمد دولت‌ها در نظر گرفته‌اند. گزارش‌ها نشان می‌دهند که ساسانیان از پس از اصلاحات قباد و خسرو انوشیروان سالانه ۶۰۰ میلیون درهم از راه‌های مختلف درآمد داشتند که بنا بر بهای گندم، معادل ۹.۷۸ یا ۱۵.۶۶ میلیون تن گندم بود. امپراتوری هان در دوره اوج خود معادل ۲.۱ تا ۳.۷ میلیون تن گندم درآمد داشت؛ درآمد امپراتوری روم در سده دوم میلادی معادل ۲.۶ تا ۳.۵ میلیون تن گندم بود و خلافت عباسی تقریباً درآمدی برابر با ۳.۱ میلیون تن و سپس با افت تدریجی درآمد، ۲.۴۳ میلیون تن گندم داشت. بنابراین شاهنشاهی ساسانی پس از اصلاحات قباد و خسرو انوشیروان مجموعاً به طور میانگین درآمدی ۳ تا ۶ برابر بزرگترین حکومت‌های غیرایرانی جهان باستان و میانه داشت. برآورد حاضر اگرچه تقریبی است، اما با توجه به اعتماد پژوهشگران به اعداد مورد استفاده در این پژوهش، احتمالاً به حقیقت نزدیک و نشانگر موفقیت چشمگیر ساسانیان در پیشرفت اقتصادی قلمرو تابع خود است.

۵. سپاسگزاری

نگارنده از دوستان فرزانه دکتر اسماعیل مطلوب‌کاری و دکتر بهرام روشن‌ضمیر که پیش‌نویس مقاله را خواندند و پیشنهادهای ارزشمندی ارائه دادند سپاسگزار است؛ با این حال مسئولیت همه خطاهای احتمالی مقاله با نگارنده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در پژوهش حاضر، برای تاریخ ساسانی از دو ترجمه تاریخ طبری به زبان فارسی، یعنی کتاب نولدکه (ترجمه زریاب خوئی) و کتاب شهبازی استفاده شده است و برای آنکه خواننده بهتر در کتابنامه مأخذ مورد نظر خود را بیابد، علاوه بر طبری نام مترجم نیز آمده است؛ بنابراین طبری-نولدکه یعنی تاریخ طبری ترجمه نولدکه و طبری-شهبازی یعنی تاریخ طبری ترجمه شهبازی.
۲. خوانندگان در این بخش باید همواره به تفاوت میان موجودی خزانه (که می‌تواند حاصل انباشت چند سال باشد) و میزان کل مالیات سالانه دقت کنند.
۳. به گفته حمزه اصفهانی میزان خزانه یزدگرد سوم در مدائن که به دست تازیان افتاد ۱۰۰ میلیون درهم بود: (حمزه اصفهانی ۱۳۴۶: ۱۵۹).

۴. مستوفی مالیات پارس در زمان خلیفه واثق (۲۲۷-۲۳۲ ه.ق.) را ۳۳ میلیون درهم به همراه ۱۵۰ هزار خروار غله گزارش کرده است (مستوفی ۱۳۳۶: ۱۳۵).
۵. مسعودی نیز مالیات عراق در زمان قباد را ۱۵۰ میلیون درهم «که وزن هر درهم یک مثقال بود» بیان کرده است (مسعودی ۱۳۴۹: ۴۰).
۶. در این متن آمده است که در دوران امپراتور چین «شن گوای» (در حدود ۵۱۸-۵۱۹)، پادشاه ایران سفیری به دربار چین فرستاد که این تاریخ مقارن با حکومت قباد یکم است.
۷. ظاهراً منصور عباسی تصمیم گرفت مالیات را بر مبنای میزان محصول و نه مساحت زمین دریافت کند که مقدار آن بسیار زیاد و از یک چهارم تا نیمی از محصول گزارش شده است (لمتون ۱۳۶۲: ۹۰).
۸. به گفته بلعمی در عراق تا دوره زندگی او این نظام مالیات گیری برقرار است (بلعمی ۱۳۵۳: ۱۰۴۶).
۹. زرین کوب نیز معتقد است که در این زمان محصلان مالیاتی تنها بخشی از مالیات گردآوری شده که برابر با میزان مورد توافق با فاتحان عرب بود را به آنان می پرداختند و بقیه نزد آنان باقی می ماند: (زرین کوب ۱۳۶۳: ۴۶)؛ بنابراین عملاً در وضع مردم تغییری حاصل نمی شد مگر اینکه گمان کنیم به دلیل از بین رفتن نظم ساسانی اوضاع بدتر شد و محصلان مالیات بی حساب می گرفتند.
۱۰. به عقیده جکسون بانر مالیات مذکور برای تعداد درخت ها بر مبنای جریب بود یعنی در گزارش طبری بر هر ۴ نخل پارسی و ۶ نخل درجه دوم در هر جریب ۱ درهم در نظر گرفته شد (Jackson Bonner 2011: 76)؛ به هر حال این ادعا با آمارهای منابع دیگر از مالیات خرما که بر حسب جریب داده شده اند و در ادامه خواهند آمد سازگار نیست. به گفته مستوفی در زمان عمر هر ۴۰ نخل را یک جریب در نظر می گرفتند (مستوفی ۱۳۳۶: ۳۰) و احتمالاً در زمان ساسانی نیز چنین بود؛ بنابراین مثلاً برای نخل پارسی هر جریب برابر ۱۰ درهم بود و برای نخل درجه ۲ تقریباً هر جریب ۷ درهم می شد که متناسب با گزارش ترجمه نهاییه^۱ لارب است که در ادامه آمده است و بنابراین باید این محاسبه را معتبر پنداشت.
۱۱. فردوسی از مقیاسش سخن نمی گوید و از گندم و جو نیز نام نمی برد ولی از فحوای کلام او و مقایسه با دیگر گزارش ها می توان دریافت که مقیاس مورد نظر جریب بوده و هر جریب گندم و جو مشمول یک درهم مالیات می شد.
۱۲. ابویوسف برای دوره عبدالملک ابن مروان میزان بسیار کمتری را گزارش می کند که بر اساس آن هر صد جریب زمین کشاورزی ۱ دینار؛ هر ۱۰۰۰ یا ۲۰۰۰ اصله انگور ۱ دینار، هر ۱۰۰ یا ۲۰۰ درخت زیتون ۱ دینار ولی مالیات سرانه هر نفر ۴ دینار بود (ابویوسف ۱۳۹۹: ۷۵-۷۶).
۱۳. همو آمارهای متفاوت ولی نسبتاً نزدیک دیگری را نیز بیان می کند (همان: ۷۲-۷۳).

بررسی تطبیقی درآمد سالانه شاهنشاهی ساسانی پس از ... (امین بابادی) ۳۵۵

۱۴. بلاذری (۱۳۳۷: ۲۵۷) گفته است که پس از مدتی در مالیات تخفیف داده شد و از ۱۲ تا ۴۸ درهم به علاوه گندم و روغن از مردم مالیات گرفته شد.

۱۵. مأمون و عباسیان گاه در گرفتن مالیات بیشتر کار را به غارت می‌رساندند؛ به گزارش طبری مأمون بنا به درخواست مردم ری مقداری از مالیاتشان را کم کرده بود و زمانی که مردم قم شکایت آوردند که مالیاتشان زیاد است، مأمون آن را کاهش نداد و زمانی که آنان از پرداخت خودداری کردند، مأمون نیروهای خود را به سویشان فرستاد و پس از سرکوب آنان، مالیات را از ۲ میلیون به ۷ میلیون درهم رساند (طبری ۱۳۶۲: ۵۷۳۶).

۱۶. جهشیاری (همانجا) هر دینار را معادل ۲۲ درهم در نظر می‌گیرد.

۱۷. برای ریز مالیات سرزمین‌های مختلف قلمرو عباسی در این دوره بنگرید به: (قدامه ابن جعفر ۱۳۷۰: ۱۶۱-۱۶۳)؛ البته مؤلف یا نساخان بعدی اثر او در تنظیم فهرست خود اشتباهات زیادی انجام داده‌اند و گاه برای یک سرزمین در دو جا دو مقدار متفاوت ذکر کرده‌اند و گاه ارقام غیرقابل باور به کار برده‌اند (مثلاً ۹۰۰ هزار هزار (میلیون) درهم برای حلوان که در اینجا به ۹۰۰ هزار تصحیح شد) و بنابراین مقداری که در اینجا آمد به تقریب درج شده‌است ولی به واقعیت بسیار نزدیک است. برای تفکیک سرزمین‌ها و ریز مالیات هر منطقه مراجعه کنید به: (همان: ۱۲۹-۱۶۱)؛ همچنان برای دسترسی به داده‌های موجود از میزان مالیات هر منطقه از ایران در دوران اسلامی از آغاز فتوحات تا سده ۴ ه.ق. بنگرید به: (اشپولر ۱۳۷۷: ۳۳۰/۲-۳۵۰).

۱۸. عضدالدوله به اقلام مختلف مالیات بسته بود (فقیهی ۱۳۵۷: ۴۲۶)؛ و بنابراین نمی‌توان از داده‌های مربوط به او برای مقایسه‌ای سودمند با دوره ساسانی بهره برد.

۱۹. استخری (۱۳۴۰: ۱۳۶) سخن از مالیات‌هایی به میزان ۱۹۰، ۱۹۲، ۲۳۷ و ۱۴۲۵ درهم برای هر جریب می‌زند که شاید حاصل اشتباه باشد، چرا که با توجه به قیمت نسبتاً پایین نان در دوره بویه پرداخت این میزان مالیات معقول نیست، اما به هر حال نشان می‌دهد که مالیات‌ها در این دوره بسیار بالا رفته بود.

۲۰. شایان ذکر است که عامل دیگری در کاهش مالیات دریافتی دولت‌های اسلامی، به خصوص دولت اموی را نیز باید در نظر گرفت و آن خودسری و استقلال نسبی فرمانداران است؛ مثلاً طبری از حفر کانال‌هایی توسط یکی از فرمانداران دوره هشام ابن عبدالملک در عراق سخن می‌گوید که درآمد او را به ۲۰ میلیون درهم افزایش داده بود و ظاهراً این حق موروثی طایفه او (بجیله) از دوره حکومت عمر ابن خطاب بود که یک چهارم سواد را به آنان سپرده بود (طبری ۱۳۶۲: ۴۲۳۸)؛ پس اگر درآمد یک چهارم سواد در این زمان ۲۰ میلیون درهم بود، درآمد مجموع آن باید به ۸۰ میلیون می‌رسید؛ البته این برآورد مشکلاتی را به همراه دارد، چرا که فرماندار مذکور خود اقدام به حفر این کانال‌ها کرده بود و الزاماً در دیگر بخش‌های سواد چنین نبود (چون واگذاری یک چهارم به طایفه او از

مدت‌ها قبل و زمان عمر رخ داده بود) و به علاوه مشخص نیست که این ۲۰ میلیون درهم شامل مالیات این محدوده بود یا کل درآمد او از این محدوده.

۲۱. در این زمان (سال ۱۸ حکومت خسرو پرویز برابر با ۶۰۸/۶۰۷ م.) هنوز خسرو پرویز موفق به فتح ارمنستان نشده بود.

۲۲. این عدد با جمع مالیات سواد با دیگر سرزمین‌های منطقه عراق در گزارش قدامه ابن جعفر به دست آمده که نگارنده احتمال می‌داد در دوره ساسانی جزئی از قلمرو میان‌رودان باشند (قدامه ابن جعفر ۱۳۷۰: ۱۶۱-۱۶۳)؛ برای تقسیمات عراق ساسانی بنگرید به: (ابن خردادبه ۱۳۷۰: ۵-۷)؛ ابن خلدون میزان کل مالیات عباسی در دوره حکومت مأمون را در واحدهای درهم و دینار (با احتساب هر دینار معادل ۲۰ درهم در این زمان) حدود ۳۹۰ میلیون درهم گزارش کرده‌است که در این بین مالیات بخش برابر با قلمرو ساسانی تقریباً برابر ۲۸۰ میلیون درهم می‌شود (ابن خلدون ۱۳۶۲: ۳۴۱-۳۴۵)؛ البته ابن خلدون از برخی مالیات‌های جنسی نیز سخن می‌گوید که چون ریز مالیات‌ها و درآمد‌های جنسی دوره ساسانی را در دست نداریم، از ذکر آنها صرف‌نظر کردیم. همو به نقل از برخی تواریخ، درآمد سالانه هارون الرشید را سالانه ۷۵۰۰ قنطار طلا می‌داند که با احتساب هر قنطار برابر ۴۲.۳۳ کیلوگرم، برابر با ۳۱۷۴۷۵۰۰۰ گرم طلا یا تقریباً (با تصور وزن ۴.۲۳۳ گرم برای هر دینار) ۷۵ میلیون دینار می‌شود که برابر با ۱۵۰۰۰۰۰۰۰۰ درهم با معیار بالا است؛ با توجه به ریز مالیاتی که ابن خلدون از دوره مأمون پسر هارون بر مبنای یک فهرست مالیاتی داده‌است، آمار مرتبط با هارون را باید نادرست و حاصل اغراق یا اشتباه منابع شمرد.

۲۳. البته باید دقت کرد که مرزهای شاهنشاهی ساسانی در شرق دقیقاً منطبق با مرزهای خلافت عباسی نبود ولی برای رسیدن به حدود تقریبی، ناچاریم از اختلافات صرف‌نظر کنیم.

۲۴. از گزارش‌های برخی منابع چینی به نظر می‌رسد که در حد فاصل میان حکومت خسرو انوشیروان و خسرو پرویز در میزان مالیات دریافتی تغییری رخ نداد؛ از یک زائر چینی به نام هیون تسانگ گزارشی در دست است که در زمان سفر او چند سال پس از درگذشت خسرو پرویز، هر خانواده ساسانی ۴ پول نقره مالیات می‌داد (دیفینا ۱۳۹۶: ۸۰؛ تشکری ۲۵۳۶: ۷۸؛ دنت ۱۳۵۴: ۴۷؛ نولدکه ۱۳۵۸: ۴۰۵). این آمار با گزارش‌های مورخان اسلامی درباره مالیات سرانه پایین‌ترین بخش جامعه پس از اصلاحات خسرو انوشیروان همخوانی دارد، چراکه کودکان و زنان از پرداخت مالیات معاف بودند و بنابراین در هر خانوار کوچک احتمالاً تنها یک مرد و به میزان ۴ درهم مالیات می‌داد. همچنین در تاریخ سوئی که مقارن اواخر دوران ساسانی است نیز آمده که ساسانیان از هر شخص بیش از ۳ سال سالانه ۴ سکه نقره مالیات دریافت می‌کنند (تشکری ۲۵۳۶: ۱۲۸) که بخش اول آن احتمالاً خطایی از جانب نویسنده ناآشنا است.

۲۵. بدیهی است که چنانکه خود قدامه ابن جعفر (۱۳۷۰: ۱۶۱) نیز تأکید دارد، مالیات سرزمین‌ها در دوره‌های مختلف و به دلایل گوناگون کم و زیاد می‌شدند و بنابراین، اعداد این جدول تقریبی هستند.

بررسی تطبیقی درآمد سالانه شاهنشاهی ساسانی پس از ... (امین بابادی) ۳۵۷

۲۶. البته هیتس (۱۳۶۸: ۷۹) می‌گوید قفیز به عنوان واحد حجم فقط در دوره اسلامی رایج بود و پیش از اسلام با واحد جرم در نظر گرفته می‌شد؛ اما چنانکه گفته شد، در نظر گرفتن واحد جرم برآورد غیرمتعارفی را به دست می‌دهد و البته هیچ دلیلی بر این ادعا وجود ندارد که کیبیر یا قفیز در دوره ساسانی فقط به عنوان واحد جرم به کار می‌رفته است.

کتاب‌نامه

- آلتهایم، فرانتس (۱۳۶۹)، *کمک‌های اقتصادی در دوران باستان*، ترجمه امیر هوشنگ امینی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- آلتهایم، فرانتس و روت استیل (۱۳۹۱)، *تاریخ اقتصاد دولت ساسانی*، ترجمه هوشنگ صادقی، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- آوی، حسین ابن محمد ابن ابی‌الرضا، (۱۳۲۸)، *ترجمه محاسن اصفهان*، نوشته مفصل ابن سعد ابن حسین مافروخی اصفهانی، به اهتمام عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ.
- ابن بلخی (۱۳۸۵)، *فارسنامه*، تصحیح گای لیسترانج و رینولد آلن نیکلسون، تهران: اساطیر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۲)، *مقدمه ابن خلدون*، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن‌رسته، احمد ابن عمر (۱۳۶۵)، *الاعلاق النفیسه*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: امیرکبیر.
- ابن‌فقیه، احمد ابن محمد (۱۳۴۹)، *البلدان*، ترجمه ح. مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن قتیبه دینوری، عبدالله ابن مسلم (۱۳۸۰)، *امامت و سیاست (تاریخ خلفاء)*، ترجمه ناصر طباطبایی، تهران: ققنوس.
- ابویعلی، محمد ابن الحسین ابن محمد (۱۴۲۱ ه. ق.)، *الاحکام السلطانیة للفراء*، صححه و علق علیه: محمد حامد الفقی، بیروت: دارالکتب العلمیه؛ دسترسی آنلاین: <https://lib.efatwa.ir/44262/1/204>.
- ابویوسف، یعقوب ابن ابراهیم (۱۳۹۹)، *الخراج*، ترجمه محمد رحیم ربانی‌زاده، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- استخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۴۰)، *مسالك و ممالك*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اشپولر، برتولد (۱۳۷۷)، *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*، جلد ۱، ترجمه جواد فلاطوری، تهران: علمی و فرهنگی.
- بریان، پی‌یر (۱۳۹۱)، *از کورش تا اسکندر تاریخ شاهنشاهی ایران*، جلد دهم مجموعه تاریخ هخامنشی خرونینگن، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: توس.
- بلاذری، احمد ابن یحیی (۱۳۳۷)، *فتوح البلدان*، ترجمه محمد توکل، تهران: نقره.

۳۵۸ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- بلعمی، ابوعلی محمد (۱۳۵۳)، تاریخ بلعمی، تصحیح محمدتقی بهار، تهران: تابش.
- تشکری، عباس (۲۵۳۶)، ایران به روایت چین باستان، تهران: مؤسسه روابط بین‌المللی.
- جهشیاری، ابوعبدالله محمد ابن عبدوس (۱۳۴۸)، الوزراء و الکتاب ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران: چاپخانه تابش.
- حمزه ابن الحسن اصفهانی (۱۳۴۶)، تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک الأرض و الأنبياء)، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- داستان دینی (۱۳۹۷)، ترجمه مهشید میرفخرایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- دفینا، پائولو (۱۳۹۶)، ایران ساسانی از دیدگاه منابع چینی، ترجمه نازنین خلیل‌پور، تهران: آوای خاور.
- دنت، دانیل (۱۳۵۴)، مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: خوارزمی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۳)، «فتح ایران به دست اعراب و پیامد آن»، در: تاریخ ایران کمبریج جلد ۴، ویراسته ریچارد فرای، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- شهبازی، علیرضا شاپور (۱۳۸۹)، تاریخ ساسانیان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- طبری، محمد ابن جریر (۱۳۶۲)، تاریخ الرسل والملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- فرای، ریچارد (۱۳۸۰)، «تاریخ سیاسی ایران در دوره ساسانیان»، در: تاریخ ایران کمبریج جلد سوم بخش یکم، ترجمه حسن انوشه، چاپ سوم. تهران: امیرکبیر.
- فقیهی، علی اصغر (۱۳۵۷)، آل بویه و اوضاع زمان ایشان با نموداری از زندگی مردم در آن عصر، تهران: انتشارات صبا.
- قدامه ابن جعفر (۱۳۷۰)، الخراج، ترجمه و تحقیق از حسین قره‌چانلو، تهران: البرز.
- قمی، حسن ابن محمد ابن حسن (۱۳۶۱)، تاریخ قم، ترجمه حسن ابن علی ابن حسن ابن عبدالملک قمی، تصحیح و تحشیه جلال‌الدین تهرانی، تهران: توس.
- کورت، آملی (۱۳۷۹)، هخامنشیان، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- کولسنیکف، آ. ای. (۱۳۸۹)، ایران در آستانه سقوط ساسانیان، ترجمه محمدرفعیح یحیایی، تهران: کندوکاو.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی (۱۳۶۳)، تاریخ گردیزی، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- گرگوری، تیموتی ای. (۱۴۰۰)، تاریخ بیزانس، ترجمه جواد مرشدلو، تهران: سمت.
- لمتون، ا. ک. س. (۱۳۶۲)، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: علمی و فرهنگی.
- لمتون، ا. ک. س. (۱۳۷۲)، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نی.
- ماوردی، ابوالحسن علی ابن محمد ابن حبیب (۱۳۸۳)، آیین حکمرانی، ترجمه و تحقیق حسین صابری، تهران: علمی و فرهنگی.

بررسی تطبیقی درآمد سالانه شاهنشاهی ساسانی پس از ... (امین بابادی) ۳۵۹

متز، آدام (۱۳۶۴)، *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری یا (رנסانس اسلامی)*، جلد ۲، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، تهران: امیرکبیر.

محمدی ملایری، محمد (۱۳۷۵)، *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی*، تهران: توس.

مستوفی، حمدالله ابن ابی بکر (۱۳۳۶)، *نزهه القلوب*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: طهوری.
مسعودی، ابوالحسن علی ابن حسین (۱۳۴۹)، *التنبیه و الاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مسعودی، ابوالحسن علی ابن حسین (۱۳۸۲)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ هفتم، تهران: علمی و فرهنگی.

مسکویه رازی، ابوعلی (۱۳۶۹)، *تجارب الامم*، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران: سروش.
مقدسی، ابو عبدالله محمد ابن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

مقدسی، مطهر ابن طاهر (۱۳۷۴)، *البدء والتاریخ*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.
نولدکه، تئودور (۱۳۵۸)، *تاریخ ایرانیان و عرب ها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب، تهران: انجمن آثار ملی.

وان دراشپک، روبرتوس ج. (۱۳۹۲)، «اسناد میخی درباره تاریخ اشکانیان: آرشیو رحیم سو داده‌هایی برای مطالعه زندگی معمول»، ترجمه آرزو رسولی، در: *امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن*، ویراسته یوزف ویزهوفر، تهران: فرزانه روز.

ویزهوفر، یوزف (۱۳۹۳)، «فارس در عهد سلوکیان و پارتیان»، در: *پارتیان*، ویراسته وستا سرخوش کرتیس و سارا استورات، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: مرکز.

ویزهوفر، یوزف (۱۳۹۷)، *ایرانیان، یونانیان و رومیان*، ترجمه جمشید ارجمند، تهران: فرزانه روز.
یاقوت حموی بغدادی (۱۳۹۶)، *معجم البلدان*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

یعقوبی، ابن واضح (۱۳۵۶)، *البلدان*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

Adams, Robert McC (1965), *Land Behind Baghdad*, Chicago and London: The University of Chicago.

Bielenstein, Hans (2008), "Wang Mang, the Restoration of the Dynasty, and Later Han", in: *The Cambridge History of China*, Edited by Denis Twitchett and John K. Fairbank, Vol. 1, Cambridge University Press.

Carter, Elizabeth (1998), "ELAM ii. The archeology of Elam", in: *Encyclopaedia Iranicaonline*, <http://www.iranicaonline.org/articles/elam-ii> (accessed on 30 December 2012).

- Christensen, Peter (2016), *The Decline of Iranshahr*, Translated by Steven Sampson, London/New York: I. B. Tauris [Electronic Version].
- Fabian, Lara (2020), "The Arsakid Empire", in: *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies*, Vol. I, Edited by Sitta Von Reden, Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- Gignoux, philippe (2008), "Prices and Drachms in the Late Sasanian Period", in: *The Sasanian Era*, Edited by Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, London: I. B. Tauris and Co Ltd.
- Greatrex, Geoffrey (1998), *Rome and Persia at War, 502-532*, Leeds: Francis Cairns.
- Greatrex, Geoffrey and Samuel N.C. Lieu (2002), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, Part II, NewYork: Routledge.
- Jackson Bonner, Michael Richard (2011), *Three Neglected Sources of Sasanian History*, Paris: Peeters Press.
- Leese-Messing, Kathrin (2022), "Tools of Economic Activity in Early Imperial China", in: *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies*, Vol. 2, Edited by Citta Von Reden, Berlin/Boston: Walter De Gruyter GmbH.
- Lo Cascio, Elio and Paolo Malanima (2011), "Ancient and Premodern Economies GDP in Roman Empire and Early Modern Europe", Venezia.
- Rubin, Zeev (2021), "the Reforms of Khusro Anushirwan", in: *the Byzantine and Early Islamic Near East*, Averil Cameron.
- Scheidel, Walter (2012), "State Revenue and Expenditure in the Han and Roman Empires", Princeton/Stenford Working Papers in Classics.
- Simpson, St. John (2022), "Sites, Settlements and Landscapes –Introduction", in: *Sasanian Archaeology, Settlements, Environment and Material Culture*, Edited By St. John Simpson, Archaeopress Publishing LTD.